سنڌي ادبي ڊائجيسٽ

ادبي تنقيد جا محرڪ ۽ سماجي ڪارج

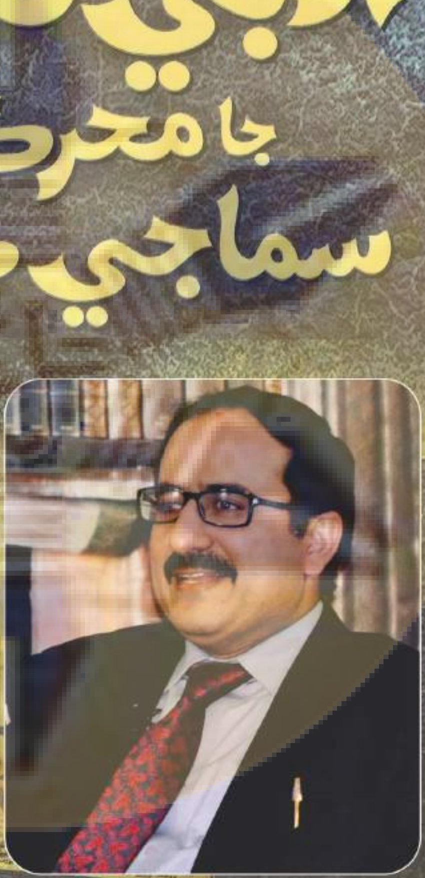

جامي چانڊيو

Courtesy : NOTAN TOLANI → Hong Kong ← LAL HARDASANI

Gul Hayat Institute

OUR CHIEF PATRONS

Dayal Harjani Mukesh Kimtani Ram Jethmalani Murij Manghnani Lal Hardasani Notan Tolani Harish Mirchandani

ACTIVITIES

Courtesy : **MUKESH KIMTANI**, Ulhasnagar

Gul Hayat Institute

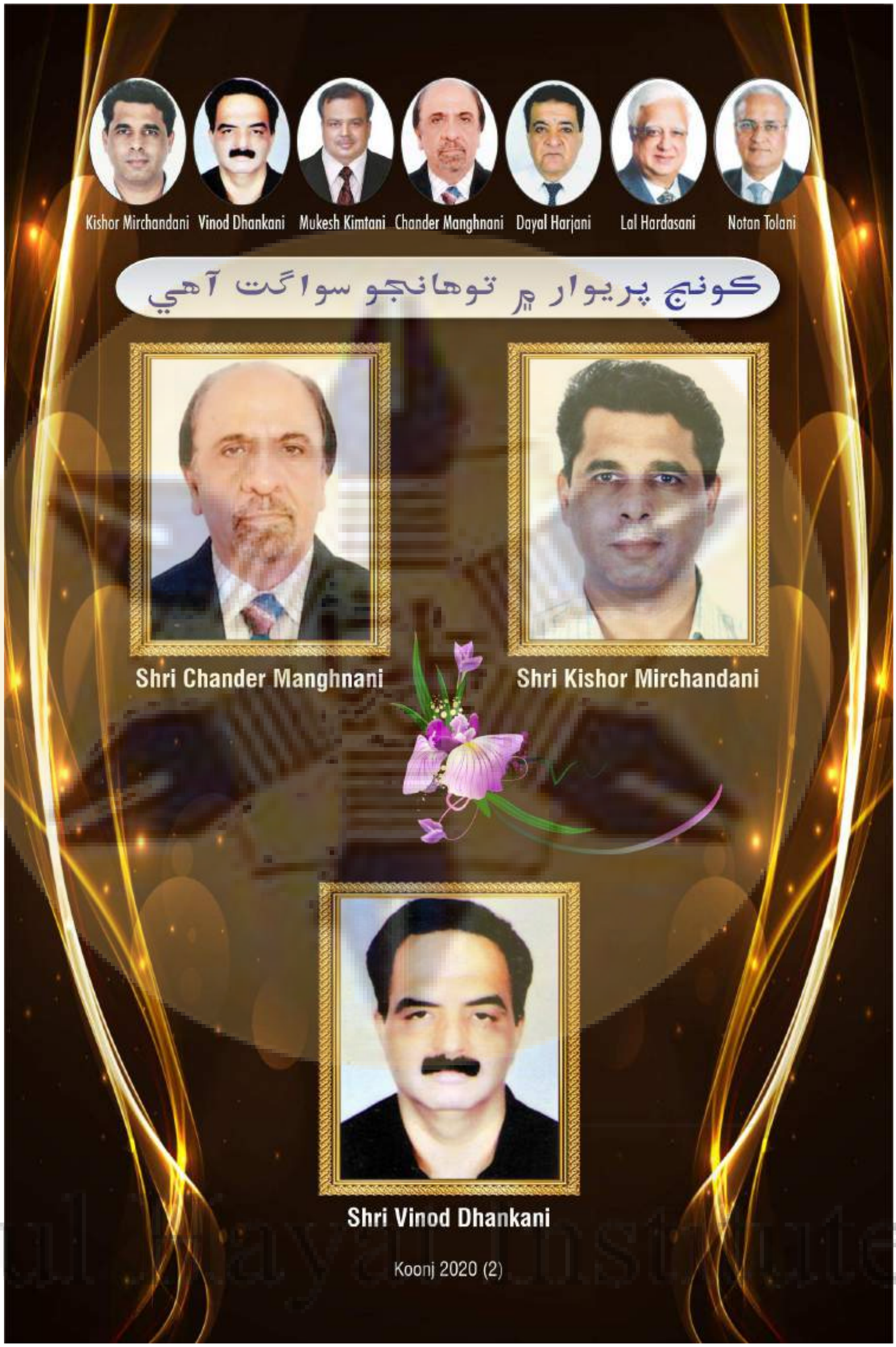

Gul Hayat Institute

KOONJ

Bimonthly Sindhi Magazine

كونج اَدبي ڊائجيسٽ

सिंधी की द्वैमासिक पत्रिका

ڊائمنڊ جبلي واري حد پار ڪندڙ
سنڌي مخزن 1960-2020

مارچ-اَپريل 2020

سال : 61 - پرچو : 2

هيءُ پرچو : 60 روپيا

ڇپيندڙ : سُڌا آفسيٽ، اُلهاسنگر-3

فون : 2560465

●

چندو : ساليانو -/350
ٽي سال -/1000
پنج سال -/1500

كونج پريوار پاران
چيٽي چنڊ -
سنڌيت ڏينهن
جون لک لک واڌايون!

سمپادڪ :
ننڊ ڇگاڻي

Address for Correspondence :

NAND CHHUGANI

502, Manwani Mansion,
Gol Maidan,
Near Telephone Exchange,
Ulhasnagar - 421 001.

Tel. : 0251 - 2571605

Mobile : 9323120141

E-mail :
nnchhugani@rediffmail.com,
koonj@rediffmail.com,
koonj.chhugani@gmail.com

KOONJ (Estd. 1960)

Founder Editor :
Late Hari Motwani "Sindhi"
4, Great Western Building,
2nd floor, S.B.S. Road,
Mumbai - 400 023.
Tel. : 0251 - 2571605 ● Mobile : 9323120141
E-mail :
nnchhugani@rediffmail.com
koonj@rediffmail.com
koonj.chhugani@gmail.com

چندو - اِشتهارن جي رقم -
هاڻ سڌو بئنڪ ۾ ڀريو.

BANK OF BARODA -
Ulhasnagar-2 - Main Branch
Current A/c. - " KOONJ "
Current A/c. No. :
04250200000602
RTGS / NEFT / IFSC Code :
BARB0ULHASN

Gul Hayat Institute

﴿ فهرست ﴾

وشيہ	رچناڪار	صفحو
1 .... سمپادڪيہ	نند ڇڳاڻي	3
2 .... اَدبي تنقيد جا محرڪ ۽ سماجي ڪارج	جامي چانڊيو	5
.... (تنقيد)		
.... اداري پاران (موهن مدهوش) / 5		
.... مهاڳ (ڊاڪٽر فهميده حسين) / 6		
.... ٻہ اَکر (پروفيسر ڊاڪٽر غفور ميمڻ / 23		
.... پنهنجي طرفان (جامي چانڊيو) / 44		
3 .... جامِي چانڊيو	ڊاڪٽر اِسحاق سميجو	49
4 .... هري موٽواڻي	پروفيسر اَعجاز قريشي	51
.... جيڪو پنج هزار ورهين کان سنڌو هو		
5 .... جِهرڪيون (ڪهاڻي)	ايشور ڀارتي	58
6 .... شاعري :		
.... واسديو موهي / 62 ؛ ڊاڪٽر روشن گولاڻي / 62 ؛ ڍولڻ راهي / 62 ؛		
.... اِسحاق سميجو / 63 ؛ شبانہ عالماڻي / 63 ؛ منور ملاح / 63 ؛		
.... ڊاڪٽر خادم منگي / 66		
7 .... اَڪبر جي صورت ۽ سيرت (ديوناگري)	پرمانند ميوارام	64
8 .... نئون ساهتيہ	نند ڇڳاڻي	67
9 .... توهان جا خط :		70
.... ايس. جي. ڀاڳيا / موهن گيهاڻي		

Gul Hayat Institute

سمپادڪيہ ...

اَدبي تنقيد جا محرڪ ۽ سماجي ڪارج

ليک جامي چانڊيو. ڪوتا پبليڪيشن حيدرآباد جي موهن مدهوش هي ڪتاب قلندري طبعيت شريمان ايس. جي. ڀاڳيا - ڀِمپري پوٺي معرفت موڪليو. ان بهاني ڀاڳيا سان ملڻ ٿيو. سکر ساڌو ٻيلا ۾ ڪونج ڊائمنڊ جبلي اَنک جي شاندار مهورت ۾ هن جو وڏو هٿ رهيو. جامي جو مٿيون ڪتاب ڏسي - پڙهي دل ٺرِي پيئي. اَدبي تنقيد جو هِت بہ ڏڪار آهي. من ۾ فيصلو ورتم تہ اختصار ئي سهين هن ’ڪتاب‘ جو خاص پرچو - نمبر ضرور ڪڍندس. پبلشر موهن ۽ جامي چانڊيو کان ان بابت موڪل ۽ منظوري ورتم. اَڌ چوڻ تي موهن ڪجھ پيج مواد اِي-ميل بہ ڪيا. ڪم سوَلو ٿِي پيو. اُلهاسنگر پريس ۾ مواد وغيره ڏنم. عين موقعي تي ڪتاب هٿن مان کِسڪِي ويو. گهر مان بہ گهر ڪيم. پريس وارو چئي سائين توهان مونکي ڪتاب ڏنو ئي ڪونہ آهي. مون اِي-ميل تان اُتاريو آهي. عجيب ماجرا ٿِي. سنڌ جا پير-فقير-سيد، ڪاني ڪرامت وارن کي ياد ڪيم، جِن شايد ٽوٽي ڦيٽي - سڀَي ڏاڳي تعويز سان غيبي نموني واپس گُهرايو آهي. پنهنجي سُپاءَ موجب پريس وارن تي ملامت وِڌم. لاچار حال پريان دي نال چئي پوڳ پاتو اَٿم. جاميءَ کي بہ اَکر لکڻ جو سڏ ڪونہ ڏنم، جو پاڻ لکيو اَٿس تہ بہ اَکر / مهاڳ لکڻ لاءِ ڇهہ-اَٺ مهنا لڳيو وجن. محمد ابراهيم جويو صاحب جي ڪتاب جو مثال فخر سان ڏنو اَٿس. اَسان تہ اُن اَڳيان پاپڙ آهيون - جيڪي سيڪڻ ڪانپوءِ سوادي. ايترو ٽائيم مون وٽ ڪونہ هو. ضرور چوندس تہ ”ڪنهن بہ عادت جو عادتي نہ ٿيڻ جڳائي.“ پر پوءِ بہ جامي اَسان وٽ قبول آهي. قبول-قبول. مان سندن شڪرگذار آهيان جو هن پرچي لاءِ حامي ڀرِي اَٿائون. ڀُل چُڪ

لاءِ معافي طلبگار آهيان.

ڪتاب ۾ آپا ڊاڪٽر فهميده حسين جي قربائتي قلم مان مهاڳ ۽ پروفيسر ڊاڪٽر غفور ميمڻ جا اَڀياسي ٻہ اکر ايترا ئي مُلهائتا آهن جيترو جاميءَ جو مواد. بيشڪ ٿنهي ڪيرون لهڻيون.

سنڌ ياترا جي پهرين منزل حيات پتافي ۾ رڪيل مورائي ۽ تاج جويو جدا جدا ڏينهن تي ملاقات ڪئي. ڪتابن جي ڏي-وٺ ٿي. مسٽر ٻترا معرفت پريم پتافي ڳڏيو. ٻترا شداڻي دربار ۽ خاص شيواڌار ۽ قبول سرڪردو آهي. ماڪيءَ کان ٻہ مِنو ماڻهو. ڊاڪٽر گوبندرام ڪڪريجا ميرپور ماٿيلو ۾ درويش سنت، محمد پنهل ڏهر سان ملاقات جو شرف عطا ڪيو. سندس مِت مائٽ هِت اُلهاسنگر ۾ آهن. ڊاڪٽر صاحب پاران ڏنل بدڙي مون پهتي ڪئي. حيات پتافيءَ ۾ هڪ ٻِي بدڙي ڏٺين تائين پهچائڻ لاءِ مونکي پاپڙ ويلڻا پيا. خوشي اَٿم جو مال مالڪن کي مليو. ڏيڻ-وٺڻ وارن کي وري ٻہ عرض ٿو ڪريان تہ ڏي-وٺ مهل مانُ، مريادا جو ضرور خيال ڪن.

ڪونج ڊائمنڊ جبلي، ڊِجيٽل اَنڪ جو مهورت هانگ ڪانگ ۾ مهربان شري لال هرداساڻي ۽ نوتن تولاڻي دوستن يارن گڏجي ڪري عرض اگهايو. نينهن جو ناتو نِڀايو؛ ساٿ سلامت!

شري چندر منگهناڻي (دبئي)، ڪشور ميرچنداڻي (ممبئي) ۽ ونود ڏنڪاڻي (اُلهاسنگر) وارن ڪونج جو پئٽرن ٿيڻ قبوليو آهي. ''اَسين ساڳيا ست'' (لال هرداساڻي، نوتن تولاڻي، ديال هرجاڻي ۽ مُڪيش قيمتاڻي) اُميد تہ ڪونج اُڏام پريندي رهندي.

ليکڪن-شاعرن-ساهتڪارن ۽ اَدب دوستن جو تهدل شڪرگذار آهيان جن ڪونج سان سٺ سالن جو ناتو نِڀايو آهي. سدائين گڏ.

پريس وارن سدائين سُهڻو ساٿ پئي ڏنو آهي. ٢٠٠٧ کان نِت نيم سان ڪم هلي ٿو ۽ بس.

✍ نند ڇڳاڻي
1 مارچ 2020
(پوني)

Gul Hayat Institute

اَدبي تنقيد جا محرڪ ۽ سماجي ڪارج

(تنقيد) ليکڪ : جامي چانڊيو

ڊيمي سائيز - سال 2018 - پبلشر : ڪوتا پبليڪيشن، 9، ربي چئمبرس، ڪورٽ روڊ، حيدر چوڪ، حيدرآباد - سنڌ - پاڪستان.
فون : 2728541-22-92+ - قيمت : 600 رُپيہ. ويب سائيٽ :
www.kavitapublication.com - ISBN 978-969-9329-99-9

•

اداري پاران

سماج ۾ ماڻهوءَ ڪي مانائتي هئڻ لاءِ اهو ضروري آهي تہ هو پنهنجي ڪردار، اُٺي ويٺي ۽ حقيقي زندگيءَ ۾ منصفاڻو اَنداز اَپنائي زندگي گهارڻ جو ڍنگ اَچي. اهو ڍنگ حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ طويل سفر ۾ مختلف مرحلن مان لنگهڻو پوي ٿو. نيٺ هڪڙي ڏينهن هو پنهنجي پاڻ سان سوال ڪندو تہ هاڻ آئون ڪهڙي حقيقت ۽ معيار تي پهتو آهيان!؟ اها ئي ڪٿ، پنهنجي پاڻ ڪي سڌي رستي تي آڻي بيهاريندي، جيڪا سماجي ڍانچي جي راهہ هموار ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿيندي.

هن وقت سنڌي ادب ۾ جيڪي ڏاها آهن، انهن ۾ جامي چانڊيي جو نالو مٿانهون نظر اچي ٿو جيڪو ڪنهن بہ تعارف جو محتاج نہ آهي. سنڌي ادب توڙي عالمي ادب ۾ هن جو ڳوڙهو اڀياس ۽ پرک آهي. هُن جو تنقيدي ادب ۾ بہ گهرو مطالعو آهي. انهي ڏس ۾ هن ڪيترن ئي ڪتابن توڙي لکڻين ڪي پنهنجي تنقيدي نظر سان ڏٺو آهي. جنهن جي ثبوت طور هي مجموعو توهان جي هٿن ۾ آهي.

جامي چانڊيي جو ادبي تنقيد تي زيرِ نظر ڪتاب ”ادبي تنقيد جا محرڪ ۽ سماجي ڪارج“ ۾ ڪل 25 مضمون شامل آهن، جيڪي وڏي اهميت جا حامل آهن ۽ ادبي ڪيتر ڪي سيراب ڪرڻ ڪانسواءِ ان ڪي مالامال بہ ڪندا. اميد تہ اهي پڙهندڙ جي ذهن ڪي بہ ضرور جنجهوڙيندا.

— موهن مدهوش

13_آڪٽوبر 2018ع
حيدرآباد، سنڌ

Gul Hayat Institute

وَهي منجهين وِڳَ، ڪتُوري ڏار چَري!

[مهاڳ]

سنڌي ادب ۾ خالص ادبي تنقيد، سا بہ اڄ ڏُري تقريبن ناپيد آهي، جيتوڻيڪ هن وقت مارڪيٽ ۾ سئو کان مٿي ڪتاب انهيءَ مضمون جا موجود آهن. اُنهن ڪتابن مان گهڻي ڀاڱي تہ علمي يا اڪيڊمڪ تنقيد جا ڪتاب آهن، جن ۾ تنقيد ڇا آهي، ان جا ڪهڙا قسم آهن، اها ڪهڙن اُصولن تي ٻڌل آهي، ادبي تنقيد جا معيار ڪهڙا هئڻ گهرجن وغيره وغيره بابت لکيو ويو آهي، يا وري ادبي تنقيد جي تاريخ افلاطون ۽ ارسطوءَ کان سڄي مغرب جي نقادن تائين ورجائي وئي آهي ۽ اُنهن سمورن پئمانن تي سنڌي ادب کي رکي ٽيڪا ٽپڻي ڪئي وئي آهي، جنهن کي وري عملي تنقيد يا پريڪٽيڪل ڪرٽسزم جي ضمري ۾ ڳڻيو وڃي ٿو ۽ ڏنو وڃي تہ ادبي تنقيد جي انهيءَ عملي نموني کي بيان ڪيل عالمي معيارن ۽ پئمانن تي پرکجي تہ ان تي پوري نٿي لهي. عالمي معيار موجب جيڪا وصف نهي ٿي سا اها تہ ”هڪ ادبي نقاد کي ڪنهن بہ ادب پاري جي خوبين ۽ خامين کي تمام سچائيءَ ۽ ديانتداريءَ سان پرکي تخليقڪار جي ٻوليءَ/ ڊڪشن سان گڏ فني ۽ ٽيڪنيڪي صلاحيتن،

Gul Hayat Institute

سندس فڪر ۽ خيال جي اُڏام ۽ احساس جي گهرائيءَ جو ڇيد يا تجزيو (Analysis) سائنسي انداز ۾ ڪرڻ گهرجي. ڇاڪاڻ جو تنقيد به هڪ سائنس ئي آهي، جنهن موجب ڪنهن ليک جي مختلف عنصرن جي ڇنڊڇاڻ ڪري ان جي حُسن ۽ ڪارج کي اجاگر ڪرڻ سان هڪ فنپاري جي حيثيت ۾ ان جو مُلھ ڳتي سگهجي ٿو. اهڙيءَ طرح ادبي نقاد وٽ تنقيدي شعور سان گڏ ڪنهن تخليق کي سمجهڻ لاءِ تخليقي جوهر جو هئڻ به ضروري آهي“. انهيءَ وصف کي سامهون رکي ان جو ڇيد ڪجي ته سنڌي ادب ۾ عملي تنقيد جي پهرين گهُرج ”سچائي ۽ ديانتداري“ اسان جي سماج ۾ ممڪن ئي ڪانهي. هتي دوستي ۽ دشمني نڀائڻ ڪانسواءِ به جيڪڏهن ڪو نقاد ايمانداراڻي راءِ سان ڪنهن ادب پاري جي خوبين ۽ خامين جي پرک ڪندو ته به ليکڪ جا دوست يا هم خيال ماڻهو خامين جي بيان تي چِڙي پوندا ۽ وري جيڪي ساڻس اختلاف رکندڙ يا مختلف سوچ جا ماڻهو هوندا اُهي ليک جي خوبين جي بيان تي ضرور ناراض ٿيندا. ڪي ٻيا وري عقيدتمنديءَ سبب مرڳو ئي بلاسفيمي چوندا. ان ڪري ڪي پنهنجو پٽڪو بچائڻ لاءِ انهيءَ ميدان ۾ پير ئي ڪونه ڏَرين ۽ جيڪي مانجهي مُڙس ساهس سارين به ته سدائين الزام هيٺ!

جامي چانڊيي جو هيءَ ڪتاب گهڻي ڀاڱي ته علمي ۽ فڪري (Academic) تنقيد جو ڪتاب آهي پر آخر ۾ ڪجھ مضمون عملي (Practical) تنقيد جا به آهن. هن ڪتاب ۾ ادبي تنقيد جي وصفن، ان جي لاءِ ضروري بنيادي عنصرن ۽ محرڪن وغيره بابت لکڻ ڪانپوءِ ادب توڙي تنقيد جا فڪري ۽ سماجي محرڪ، سماجي ڪارج، ڪمٽمينٽ جو سوال، تخليقي ۽ تنقيدي شعور جي اهميت، تصورن، خيالن، نظرين توڙي فڪر ۽ فن (آرٽ) جي اهميت، ٻوليءَ ۽ ڊڪشن جي خوبي وغيره بابت ڄاڻ ڏني وئي آهي. هڪ سُنو نقاد اهو آهي جيڪو پنهنجي ذهن مان سمورا ذاتي، مذهبي، نظرياتي ۽ فڪري تعصب پاسيرا ڪري صرف ۽ صرف ادبي پرک ڪندو ته يقينن هو صرف فنپاري جي تجزيي

Gul Hayat Institute

(Analysis) تائين محدود رهندو ۽ ان ۾ پنهنجن تصورن، نظرين ۽ فڪري لاڙن جي عڪسن بدران تخليقڪار جي نقطه نظر جي اڻ ڏُري پرک ڪري سگهندو. پر اسان جي ادبي دنيا ۾ فتوائون ڏيڻ جو گهڻو رواج آهي. پاڻ کي صحيح ٻين کي غلط سمجهڻ جو لاڙو پڻ گهڻو آهي. ضد ۽ هَٺُ (Dogmatic) واري نموني پنهنجي ڳالهه کي ڳنڍ ٻڌي ٻئي جي نقطه نظر کي رد ڪرڻ وارو رويو عام آهي. اهڙي ماحول ۾ ڪابه ڳالهه سائنسي انداز ۾ ٿيڻ ممڪن نٿو ٿي سگهي ۽ اهو رويو صرف تنقيد نه پر ڪنهن به کيتر ۾ اڳتي وڌڻ کان روڪي خيال کي جامد ۽ ساڪت ڪري ڇڏيندو آهي. مذهب هجي يا ڪو ٻيو مت، ادب هجي يا آرٽ، انهيءَ رويي سان سماج ۾ تنقيدي شعور جي اوسر ممڪن نٿي رهي. سوال ڪرڻ ۽ دليل ڏيڻ جي عمل کي ناپسند ڪري اظهار تي بندش سان تقليد جي عمل کي هٿي ملي ٿي. جامي چانڊيو ان قسم جي رويي مان پيدا ٿيل هڪ ٻئي نُڪتي کي ڏاڍي وضاحت سان هڪ ڪان وڏيڪ مضمونن ۾ ڇِٽو ڪيو آهي ۽ اهو آهي ادب، خاص ڪري تنقيد جي ميدان ۾ عقيدي پرستي. هتي آئون هن ڪتاب ۾ ڏنل شاهه لطيف جي هڪ بيت جي معنيٰ تي پنهنجي ردعمل جو ذڪر ڪرڻ ٿي چاهيان. بيت جيئن جاميءَ ڪنهن رسالي مان لکيو آهي:

وَهي مَنجهين وَڳ، ڪَتوريءَ ڏار چَري،
ماءِ! منهنجي ڱرهي، پَڌر پڳ مَ لڳ،
جڳ سين جيهو جَڳُ هِنيين سين هُٿ چَري.

هن بيت مان پهرين سٽ منجهان جاميءَ پنهنجو هڪ نُقطو هن ريت ڪڍيو ته:

”هڪ خاص اُٺ آهي، اديبن جهڙو اُٺ آهي. اهو هلي پنهنجي وَڳَ سان ٿو، پر هو لاڻيون ناهي چَرندو، هو مُشڪ ۽ ڪتوري چَرندو آهي. هاڻي هڪ ماڻهو جيڪو چَري ڪتوري ٿو هن جا خيال ۽ احساس اعليٰ آهن، هن جو تخيل اعليٰ آهي، هو خيالن، احساسن ۽ تخيل جون لاڻيون نٿو

Gul Hayat Institute

ڇَري، هو ڇَري بہ ڪٿوري ۾ مُشڪ ٿو پر عام ماڻهوءَ سان نہ ٿو هلي، اهو لطيف جي خيال کان بيڪار آهي. لطيف چئي ٿو تہ هُجو خاص، ڇَرو ڪٿوريءَ، پر هلو عام ماڻهوءَ سان گڏ......"

آئون ان بيت ۾ ان جي وضاحت تي اَٽڪي بيهي رهيس، ڀٽائيءَ جهڙو عظيم فنڪار، ڏاهو ۽ سنڌي ٻوليءَ جو وينجهار ايئن ڪيئن ٿو چئي سگهي! ڪٿوري يا مُشڪ تہ هرڻ جي دُنَ مان نڪرندي آهي، ان کي "ڪٿوريءَ ڏار" ڪيئن ٿو چئي سگهي؟ ڪٿوريءَ جو وڻ يا ڏار ڪيئن ٿيندو؟ جنهن کي اُٺ ڇَري بہ سهي. اها ڀٽائيءَ کان مشاهدي جي ايڏي وڏي غلطي ڪيئن ٿي وئي؟ ۽ وري جاميءَ بہ ان کي انهيءَ معنيٰ ۾ سمجهندي ان مان هڪ نُڪتو اخذ ڪيو.... آئون ڀٽائيءَ سان پِير ۽ ولي الله واري عقيدت نہ رکندي بہ سندس عظيم ۽ بي مثال ڏاهي فنڪار واري رُتبي بابت ضرور عقيدت رکندڙ آهيان..... سو مون کي ان بيت بابت کوجنا ڪرڻي پئي ۽ پوءِ ڏٺم تہ اڪثر رسالن ۾ "ڪٿوري ڏار" لکيل آهي- "ڪٿوريءَ ڏار" ۾ جيڪو همزو (ءَ) ان ۾ اضافت جو تاثر پيدا ڪري ٿو، سو ڪنهن اضافي وڌو آهي. بنا همزي جي "ڪٿوري ڏار" جي معنيٰ ٿيندي "خوشبودار ڏار". اتي بلڪل ايئن تشبيهہ ڏني وئي آهي جيئن هن ٿي ڪتاب ۾ سعيد ميمڻ جي هڪ سٽ ۾ آهي تہ:

جسم آ تنهنجو ڪٿوري سانورا

هتي سُرهي جسم جو ذڪر آهي. بهرحال جاميءَ کي فون ڪري ان بابت پنهنجي راءِ کان آگاهہ ڪيومانس. (اهو مضمون جيئن تہ 2009ع ۾ اڳ ڇپيل آهي، ان ڪري ان ۾ تبديليءَ بدران ڏِنگين يا فُٽ نوٽ ۾ وضاحت ڏئي سگهجي ٿي).

هاڻي سوچيو تہ جيڪڏهن آئون ان بابت کوجنا ڪرڻ ڪانسواءِ ان کي ڀٽائيءَ جي ڪلام ۾ مشاهدي جي غلطي لکان ها تہ ڪو ٻيو نقاد اهڙي کوجنا ڪري جواب لکي ها يا خود مون تي تنقيد جا ڏوڙيا هجن ها؟ اسان جي ادبي تاريخ ۾ جيڪي بہ ڪلاسيڪي دور جا شاعر محفوظ رهجي

Gul Hayat Institute

سگهيا آهن، اهي پنهنجن مريدن، فقيرن ۽ خدمتگارن جي وڏي انگ کي سندن ڪلام ياد رهجي وڃڻ سبب محفوظ رهيا آهن. چاڪاڻ جو اهي يا تہ سيد آهن يا وري پيري مريديءَ جو سلسلو نسل در نسل هلندڙ اٿن، ان ڪري انهن جي شاعريءَ کي بہ الهامي سمجهي تنقيد کان بالاتر سمجهيو وڃي ٿو. ان ڏس ۾ جاميءَ هن ڪتاب ۾ تمام اهم بحث ڪيو آهي. سندس مضمون جو عنوان آهي ”سنڌي ادب ۾ عقيده پرستي“. هو لکي ٿو:

”سنڌي سماج جي تاريخي طور اڳتي نہ وڌي سگهڻ جا سبب گهڻا آهن، پر اُنهن مان هڪ اسان جي سماج ۾ توهم پرستي ۽ عقيدي پرستي بہ آهي. عقليت، سائنسيت، حقيقت پسندي ۽ فلسفيانہ سوچ اڃا هن سماج ۾ پيرَ نہ کوڙي سگهي آهي. اها روِش جتي اسان جي ٻين شعبن تي لاڳو ٿئي ٿي، اُتي سنڌي ادب ۾ بہ اسان جو حال ٿُلهي ليکي ساڳيو ئي آهي. پسمانده ۽ عقيده پرست سماج نون خيالن، تنقيدي شعورَ، سوالن ۽ شڪ کان وَنءُ ويندو آهي.“

انهيءَ تمهيد کانپوءِ هو ڪجهہ نُقطن تي بحث ڪندي لکي ٿو:

”شاهہ لطيف جي شاعراڻي عظمت اسان جي عقيدي جي محتاج نہ آهي، هو بنيادي طور هڪ يگانو ۽ عظيم شاعر، مفڪر ۽ تخليقڪار آهي. جديد دور ۾ هن جي شاعريءَ ۽ فڪر جي روح ۽ فني توڙي لسانياتي ۽ اسلوب جي حُسناڪين کي نئين نسل تائين پهچائڻ لاءِ اسان کي لطيف سائينءَ سان ٿلهي عقيدت نہ، پر هن جي سڀ طرفي سمجهہ، پرک ۽ پروڙ هئڻ گهرجي. ٿلهي عقيدت جو ئي سبب آهي، جو انساني تاريخ جو هيءُ يگانو ڏاهو ڏاتار ۽ تخليقڪار دنيا تہ نهيو پر ٿلهو پنهنجي ٻوليءَ جي سماج ۾ ئي صحيح معنيٰ ۾ متعارف نہ ٿي سگهيو آهي ۽ اِهو تيسين ٿي بہ نہ سگهندو، جيسين هن سان ٿلهي عقيدت کي پاسيرو رکي هن جي عظيم فن ۽ بي مثال فڪر جي ڳَٺَ ۽ پروڙ نہ ڪبي. عقل ۽ تنقيدي شعور کان وانجهيل ٿلهو تقدس ۽ ادبي پرک ڳڏ ڳڏ نہ ٿا هلي سگهن. لطيف سائينءَ کي ان روِش کان بچائڻو پوندو.“

Gul Hayat Institute

اسان وٽ لطيف جي بيتن جي پرک ۾ پروڙ جا پئمانا اهي آهن جو اڄ کان ڪيئي سال اڳ شاهه لطيف چيئر مان مون ٻانهي خان شيخ جو رسالو ڇپايو هو جنهن ۾ هن گنج ۾ آيل ڪجهه بيت به اهو چئي شامل ڪيا هئا تہ ان سلسلي جو هڪ بيت سمورن رسالن ۾ آهي تہ باقي ساڳي معنيٰ ۽ مفهوم وارا بيت ڇو خارج ڪيا ويا آهن. نموني طور هڪ بيت ڏيان ٿي:

تن جيسلميرياڻين جسُ، جي الله ڪارڻ لَنديون،
تنين لڳي مَ ڪس، جي ايندن ويندن سنديون.

هيءُ بيت گنج ۾ ۽ ڪجهه ٻين رسالن ۾ آهي پر ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي مستند رسالي مان ڪڍي ڇڏيو آهي. جڏهن تہ ان سلسلي جا ٻيا ڪي بيت ڏنا اٿس، مثال طور:

ڏينهان ڏاريءَ ويس، راتيان روئي رت ڦُڙا،
لَنڊين جي لَبيس، ڪانڌ ڪميٽيءَ ڪٽيو.

سُر معذوريءَ جا اهي بيت ڪٽي تنقيد اها ڪئي وئي تہ لطيف جهڙي هڪ بااخلاق ۽ مذهبي ماڻهوءَ سان منسوب ڪري اهي بيت ڏيڻ پنيان ٻانهي خان شيخ سان گڏ ان رسالي کي ڇاپيندڙ جو آخر ڪهڙو مقصد ٿي سگهي ٿو؟

لطيف جي هر هڪ بيت جي پنيان ڪونہ ڪو واقعو يا ڪو فڪر هوندو آهي. نہ تہ شريعت جو پابند، توحيد پرست، صوفي، لاڪوفي ڪيئن ٿو چوي تہ:

ڪافر ٿيءُ تہ ابهين، باب شرع جا ڇڏ،
من مشرڪن گڏ، تہ ويجهو ٿئين وصال کي.

Gul Hayat Institute

سو سائين ڪيتري بہ نيڪ نيتيءَ سان ڪا ڳالهه ڪجي، عقيدي جا ماريل ان کي پنهنجي مخصوص عينڪ سان ڏسي تبرا شروع ڪري

ڇڏين. ان ڏس ۾ جامي بلڪل واضح موقف رکي ٿو جنهن کي علمي بنيادن تي قبول ڪرڻ کانسواءِ رهي نٿو سگهجي، هو لکي ٿو:

”علم، ادب ۽ فن ۾ عقيدي لاءِ ڪابه گنجائش نه هئڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته تخليقي عمل، تفڪر ۽ فن زندهه ۽ متحرڪ هوندا آهن ۽ عقيدا جمود جي علامت آهن.“

دنيا جي وڏن وڏن ڪلاسيڪي شاعرن هومر، ورجل، شيڪسپيئر، ملٽن، رومي، حافظ، غالب ۽ اقبال بابت ٿيل پرک پروڙ کي پڻ ڪلاسيڪي حيثيت حاصل آهي ۽ انهن تي ٿيل تنقيد مٿان تنقيد ۽ کوجنا سان الائجي ته سندن ڪيترائي نوان نوان پهلو پڌرا ٿيا آهن، ان سان سندن يونيورسل حيثيت وڌيڪ اجاگر ٿي آهي، جنهن کان اسان جا ڪلاسيڪي شاعر محروم آهن.

مٿين پيرا ۾ مون ڄاڻي واڻي انگريزي لفظ ”يونيورسل“ استعمال ڪيو آهي، جنهن جو مروج متبادل اردو ۽ سنڌي لفظ آفاقي، جاميءَ وٽ بي معنيٰ ٿو رکي، جنهن تي هن کان اڳ آئون سندس ڪتاب ”سنڌي جوڳيان ذات“ جي مهورت جي موقعي تي ڳالهائي چڪي آهيان.

هن ڪتاب ۾ پڻ هن ”ادب ۽ فن ۾ آفاقيت جو غلط تصور ۽ مفروضو“ جي سري هيٺ ساڳيو بحث ڪيو آهي، لکي ٿو:

”اهو هڪ وڏو غلط مفروضو آهي ته ’هي فلاڻو آفاقي اديب آهي، هي غير آفاقي آهي، فلاڻو فن آفاقي آهي ۽ فلاڻو غير آفاقي آهي. آفاق لفظ اُفق جو جمع آهي، اُفق جي معنيٰ آسمان يا اُڀ جو ڪنارو آهي، جتي ڌرتي ۽ اُڀ جي ملڻ جو گُمان ٿيندو آهي. اُفق جي معنيٰ آسمان مان آيل يا ماوراءِ فطرت آهي_ اهو غلط مفروضو به شاعرن ۽ اديبن پاڻ ڦهلايو آهي. غالب به چيو آهي:

"آتے ہیں غیب سے مضامین خیال میں،
غالب صریر خامہ نوائے سروش ہے۔"

Gul Hayat Institute

منهنجي راءِ ۾ مونجهارو صرف لفظ ”آفاقي“ جي ڪري پيدا ٿيو آهي، نہ تہ يونيورسل مان جيڪو مفهوم نڪري ٿو اهو ونجي تہ ڳالهہ سُلجهيو وڃي. آفاق (Horizon) کي آسمان سان ڳنڍڻ ۽ آفاقيءَ کي آسماني، يا غيب مان آيل ماورائي فطرت وغيره سمجهڻ ۾ مغالطو آهي. آفاق لفظ جي معنيٰ ڦهلاءُ آهي، ان ڪري ڪو حوالو ڏيڻ لاءِ مون اردو ادب کي ٿورو ڦلهوري ڏٺو تہ آخر اتي ان جو مفهوم ڪهڙو ٿا وٺن. وزير آغا پنهنجي هڪ مضمون ”ادب ۾ ارضيت ڪا عنصر“ ۾ لکي ٿو:

”چا ادب ان ڪري ادب آهي جو ان ۾ ڌرتيءَ جي مهڪ ۽ واس موجود آهي، يا ان ڪري جو ان ۾ آفاقيت جو عنصر موجود آهي، جيڪو هڪ عام ادب پاري کي هڪ رواجي ڪاروباري تحرير کان ڌار ٿو ڪري؟ ارضيت ان کي پنهنجي اردگرد جي ماحول سان جوڙي ٿي ۽ آفاقيت ادب کي بلندي عطا ڪري زمان ۽ مڪان جي وسعتن جو احاطو ڪرڻ جي طاقت بخشي ٿي_ اها ساڳي ڳالهہ وري اُبتي ڪري ڏسو تہ چئي سگهجي ٿو تہ ادب اهو آهي جيڪو پنهنجو جسم تہ ان پنهنجي ڌرتيءَ مان حاصل ڪندو آهي پر پوءِ تخليقي مشين مان لنگهي هوا وانگر تيز رفتار ۽ خوشبوءَ وانگر لطيف ٿي ويندو آهي ۽ اها ئي لطافت ۽ تيز رفتاري، اها ئي مٿي بلنديءَ ڏانهن وڃڻ جي ڪيفيت آفاقيت سڏبي آهي.“

جيتوڻيڪ ڪنهن هڪ نقاد جي ڳالهہ کي بنياد بڻائي دليل نٿو ڏئي سگهجي پر آئون پنهنجي اڀياس جي بنياد تي چئي سگهان ٿي تہ آفاقيت مٿان نازل ٿيڻ جو نہ پر تخليقڪار جي تخليقي جوهر جي مدد سان ڪنهن تخليق جو بلنديءَ تائين پهچڻ، ڪنهن اعليٰ درجي تي رَسڻ جو نالو آهي، جيڪا منجهس اها خوبي پيدا ڪري ٿي تہ اهو فنڪار جيڪڏهن سڀ نہ تہ بہ ڪن ڳالهين ۾ زمان ۽ مڪان جون حدون اورانگهي يونيورسل درجو حاصل ڪري ٿو وٺي.

جيڪڏهن لفظي وضاحتن ۾ وڃجي تہ اُفق مان نڪتل اُفقي (Horizontal) ۽ عمودي (Vertical) ليڪُن وارو تصور قبول ڪجي. عمودي تہ مٿان کان هيٺ يا آسمان تي سگهي ٿو اُفقي تہ ڌرتيءَ جي

Gul Hayat Institute

چوڏاري سڏي ليڪ جو تصور رکي ٿو. البت جيڪو آسماني، الهامي، الاهي (Divine) يا نزول وارو تصور آهي، اهو بنهه جدا آهي. باقي جاميءَ جي ان ڳالهه سان آئون پوريءَ طرح سان سهمت آهيان تہ: "ماڻهوءَ جو پنهنجي تخليقي صلاحيتن ۽ ڏاهپ تي اعتماد سندس شعور جي پختگيءَ سان اچي ٿو. انسان جا سمورا خيال، سمورا احساس، سمورا تصور، سموريون سوچون، سموريون خواهشون، سمورا خواب، سموريون ڪيفيتون هن جي داخليت سان گڏ دراصل سماج جي پيداوار هونديون آهن. سماج کان ٻاهران ڪٿان بہ نہ ايندڙيون آهن ۽ ادب ۽ آرٽ انهن ئي محرڪن جي پيداوار آهي."

بيشڪ ادب ۽ آرٽ کي الهامي (آفاقي نہ) سمجهڻ سان اسين اديب ۽ آرٽسٽ جي پنهنجي ڏاهپ ۽ تخليقي صلاحيتن کان انڪاري ٿيون ٿا، جيڪا روش سندس درجو گهٽائي ٿي ڇڏي.

جامي چانڊيي جا ٻيا ڪي پسنديده موضوع رومانويت ۽ جديديت وارا لاڙا (Trends) بہ آهن. انگريزي ادب جي تاريخ ۾ هڪ اهم رجحان بلڪ تحريڪ طور رومانويت کي نيوڪلاسيڪيت جي مصنوعيت جي رد ۾ بغاوت ڪندي فطرت ڏانهن موٽ (Back to Nature) جو نالو ڏنو ويندو آهي، جنهن ۾ مواد ۽ خيال (Thought) کان وڌيڪ تخيل (Imagination) ۽ احساسن ۽ اُڌمن کي اهميت ملي. ان جي مختلف عنصرن ۾ پيار يا رومان (Romance) جو بہ وڏو حصو هو. وردس ورٿ ۽ ڪولرج جي جڳ مشهور مهاڳ Preface to Lyrical Ballads جو سنڌيءَ ۾ تنوير عباسيءَ ترجمو ڪيو هو "سُريلن گيتن جو مهاڳ" جي نالي سان. انهيءَ کي رومانويت (Romanticism) جو منشور بہ چيو ويندو آهي. مون ڏٺو آهي تہ اسان جا اڪثر نقاد انهن ٻن اصطلاحن جي سنڌي يا اردو ترجمي ۾ معنيٰ منجهائي ڇڏيندا آهن. اهي "رومانيت" ۽ "رومانويت" کي ساڳي ڳالهه ڪري سمجهندا آهن. اهن لفظن جو بنياد ساڳيو آهي پر انهن ۾ بنيادي فرق اهو آهي تہ رومانيت ڪنهن فنپاري ۾ محبت ۽ پيار جي عنصر سان لاڳاپيل آهي، جڏهن تہ رومانويت هڪ تحريڪ جو نالو آهي،

Gul Hayat Institute

جيڪا نيوڪلاسيڪي شاعرن جي غيرفطري شاعريءَ جي خلاف ادبي بغاوت ۽ مزاحمت طور شروع ٿي هئي. مون کي لڳي ٿو ته جاميءَ جي ان موضوع تي لکيل مضمون ۾ ان جي وضاحت جي اجا گنجائش نڪري ٿي.

اڳتي جديد دور جي شاعرن بابت لکندي جامي محبت يا رومان (رومانس) کي هڪ سماجي بغاوت ۽ مزاحمت جو اهڃاڻ چئي ٿو ۽ لکي ٿو:

”محبت کي گناهه جو درجو ڏيندڙ ديس ۾ اها بغاوت ۽ مزاحمت انهن سيني شاعرن وٽ ملي ٿي.“ اتي اها رومانيت چئبي، رومانويت نه!

رياضت ٻُرڙي جي سهيڙيل ۽ ڇپايل ڪتاب ”ڏات ڏيا ٻاريا“ تي لکندي جاميءَ عملي تنقيد جو اعليٰ نمونو پيش ڪيو آهي ۽ هڪ ئي وقت ڪيترن نوجوان شاعرن جي ڏات ۽ ڏانءَ کي پرکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پر لڳي ايئن ٿو ته هن جو هڪ مقصد انهيءَ نئين ٿهيءَ جي شاعرن کي همٿائڻ به آهي. سعيد ميمڻ جي شاعريءَ جي پرک ڪندي سندس هڪ شعر جي تعريف ڪندي لکي ٿو ته:

”سعيد ان (غزل) ۾ پنهنجي اظهار ۽ خيال جي جدت سان پنهنجي هڪ نئين سڃاڻپ پيدا ڪئي، مثال طور چئي ٿو:

زندگيءَ جون بيون تقاضائون به هن،
عشق ئي ناهي ضروري سانورا.

اتي الائجي ڇو ڪيس فيض احمد فيض جو هيءُ شعر ياد ڪونه آيو:

اور بھی غم ہیں زمانے میں محبت کے سِوا،
راحتیں اور بھی ہیں وصل کی راحت کے سِوا۔

وري مزي جي ڳالهه ته فيض جو اهو شعر پڙهي يا ٻُڌي مون کي مرزا غالب جي هن شعر جو خيال ايندو آهي:

تیری وفا سے کیا ہو تلافی کی دہر میں،
تیرے سوا بھی ہم پہ بہت سے ستم ہوئے۔

Gul Hayat Institute

شايد وزير آغا يا ڪنهن ٻئي نقاد فيض تي تنقيد ڪندي نہ صرف مٿيون شعر غالب جي شعر سان ڀيٽيو هو پر سندس هڪ ٻئي مشهور شعر جو خيال بہ غالب جي خيال تان ورتل ڄاڻايو هو. خاص ڪري ان جي ٻي مصرع تہ هوبهو غالب کان ورتل چئي اٿس.

فيض جو شعر:

متاع لوح قلم چھن گئی تو کیا غم ہے،
کہ خونِ دل میں ڈبوئی ہیں انگلیاں میں نے۔

غالب جو شعر:

دردِ دل لکھوں کب تک جاؤں ان کو دکھلاؤں،
اُنگلیاں فگار اپنی ، خامہ خونچکاں اپنا۔

ڏسو تہ "خونِ دل میں ڈبوئی ہیں انگلیاں" ۽ "انگلیاں فگار اپنی خامہ خونچکاں اپنا" ۾ ڪيتري معنوي هڪ جهڙائي آهي. اردوءَ جا نقاد فيض احمد فيض جهڙي وڏي شاعر جي شاعريءَ بابت اهڙي راءِ ڏئي تا سگهن پر اسان وٽ اهڙو ساهس ڪير ساري؟ خود فيض شاهہ لطيف وٽان بہ خيال اُڌارو ورتو آهي پر ڪڏهن ڪنهن نقاد اهڙي ڳالهہ ڪانہ لکي آهي. مثال طور شاهہ جو بيت آهي:

"ڏوريان ڏوران، مَ لهان، شال مَ ملان هوت،
من اندر جا لوچ، ملڻ سان ماني ٿئي."

فيض هوبهو اهو ئي مفهوم پنهنجي شعر ۾ آندو آهي:

نہیں نگاہ میں منزل تو جستجو ہی سہی،
نہیں وصال میسر تو آرزو ہی سہی۔

Gul Hayat Instutute

ايئن بہ ٿيندو آهي تہ ٻن مختلف دورن ۽ مڪانن جي شاعرن وٽ ساڳيو خيال ملي، جنهن کي اردو يا سنڌيءَ ۾ "توارد" ۽ انگريزيءَ ۾ Coincidence چوندا آهن. پر غالب کان فيض يا شاهہ کان فيض جو خيال وٺڻ محض توارد نٿو ٿي سگهي. ساڳي ڳالهہ سعيد ميمڻ جي شعر سان بہ

لاڳو ٿئي ٿي. البت اهو چئي سگهجي ٿو ته اهي اڳين شاعرن جي خيال کان متاثر ٿيا ۽ پنهنجن لفظن ۾ بيان ڪيائون. ساڳي ڳالهه شاهه لطيف جي فارسي شاعرن کان متاثر ٿيڻ بابت به ڪري سگهجي ٿي. فارسيءَ جو هڪ شعر آهي:

درمیان قعر دریا تختہ بندم کردہ ای
باز می گوئی کہ دامن تر مکن، ہشیار باش۔

(درياهه جي سِير ۾ مون کي تختي سان ٻڌي ڇوين ٿو ته خبردار، هوشيار رهجان، متان دامن تر نه ٿيئي)

شاهه سائينءَ جو بيت آهي:

”مون کي مون پرين، ٻڌو وڌو ٻار ۾،
اُيا ايئن چون، متان پاند پُسائين.“

خيال جي ساڳيائپ سان گڏ سچو منظر ٻنهه ساڳيو آهي. اهو هڪ شاعر جوٻئي شاعر کان متاثر ٿيڻ قبول ڪرڻ ۾ ڪوبه اهم نه هئڻ گهرجي.

اهو مضمون ان ڪري به اهم آهي جو هن ۾ نقادن جي دلپسند شاعرن شاهه لطيف ۽ شيخ اياز کان هٽي ڪري جاميءَ پنهنجي همعصر دور جي 14 شاعرن جي شاعريءَ تي ٽيڪا ٽپڻي ڪئي آهي. سعيد ميمڻ کانپوءِ جواد جعفريءَ جي شاعريءَ ۾ داخليت ۽ رومانويت، اظهار جي سادگي ۽ اوريجنلٽيءَ کي ساراهي ٿو ته مختيار سمي جي سماجي سوچ ۽ سماجي جاڳرتا توڙي رومانس جي امتزاج جي ڳالهه ٿو ڪري، احسان دانش جي تخليقي سگهه،روبينه ابڙو جي شاعريءَ ۾ رومانيت، وطن دوستي، انسان دوستي، فطرت سان پيار ۽ روحاني رنگ به روشني وجهي ٿو ته ڪنهن جي جديد لوڪ گيتن جي طرز ۽ تجربن جو به تجزيو ڪري ٿو۔ ايئن اها عملي تنقيد هوندي به شاعريءَ جي فني پاسي ڌانهن بالڪل نٿي لڙي، شاعريءَ جي گهاڙيٽن، انهن ۾ موجود بحرن، وزنن يا ٻوليءَ جي خوبين، تشبيهن، استعارن، تجنيسن وغيره جو ڪو ذڪر نٿو ڪيو وڃي۔ ۽ اها

Gul Hayat Institute

ئي شيءِ آهي، جنهن جي سنڌي تنقيد نگاريءَ ۾ تمام گهڻي کوٽ آهي. ڏنو وڃي تہ جيئن شيخ اياز تي امير علي چانڊيي فني حوالي سان تنقيد ڪئي هئي، اهڙو مثال اجا ناپيد آهي. اعليٰ شاعريءَ ۾ خيال، جذبي ۽ ٻين اهڙن عنصرن سان گڏوگڏ فني گهرجن جو پورو پورو خيال رکڻ، شعر جي سموريءَ اُڏت ۾ تسلسل ۽ خيال جي رواني، ٻولي ۽ ٻيا ڪيترائي بنيادي عنصر اهڙا هوندا آهن، جن جي پرک ۽ پروڙ جي ساهمي اجا سنڌي نقادن جي هٿ ڪانہ آئي آهي. ٻئي طرف غلام نبي مغل جي ناول "اوڙاهہ" تي جامي هڪ ڀرپور جائزو لکيو آهي، جنهن ۾ ان ۾ موجود تاريخي شعور سان گڏ ان جي فني پهلوئن ۽ پلاٽ جي اُڏت بابت پڻ پنهنجي راءِ ڏني آهي، شايد ان ڪري جو شاعريءَ جي صنفن جي ڀيٽ ۾ نثر جي اُڏت تي لکڻ سولو آهي.

هن ڪتاب ۾ جاميءَ جو هڪ طويل مضمون "سراج: ٻولي، ادب ۽ تاريخ جو پارکو" جي عنوان سان شامل آهي، جيڪو سراج جي ورسيءَ جي مناسبت سان لکيو ويو هو. اهو عملي تنقيد جي حوالي سان هڪ اهم حوالاجاتي مضمون چئي سگهجي ٿو جنهن ۾ هن سراج جي ادبي شخصيت جا لڳ ڀڳ سمورا انگ ۽ رنگ پرکيا آهن ۽ تمام علمي انداز ۾ شاندار مضمون لکيو آهي.

هن ڪتاب جو هڪ مضمون "ڇا هاڻي ادب جو سماجي ڪارج نہ رهيو آهي؟" هڪ تمام دلچسپ ۽ وقتائتو مضمون آهي، جنهن جو محرڪ اعجاز منگيءَ جو هڪ ڪالم آهي، جنهن ۾ شايد هن لکيو هو تہ: "هن دور ۾ ادب هڪ بي معنيٰ شيءِ آهي ۽ هي دور مجموعي طور ادب جو نہ پر صحافت جو دور آهي ۽ سياست ۽ سائنس جي ترقي ادب جو موت ثابت ٿئي ٿي." ان حوالي سان جاميءَ ڏاڍا مدلل جواب لکيا آهن ۽ هڪ هنڌ هيئن وضاحت ڪئي آهي:

"صحافت جو بنيادي ڪارج سماج جي هر گهڙي تبديل ٿيندڙ معروضي حالتن ۽ وقوع پذير ٿيندڙ واقعن/ حادثن/ لقائن جي نوس ۽ پڪي پختي معلومات پهچائڻ ۽ انهن جي خيالي بنيادن تي نہ پر حقيقي

Gul Hayat Institute

بنيادن تي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ آهي. جڏهن تہ ادب آهي ئي داخليت، خيالن، تصورن، خوابن، خواهشن، پورن، دردن، خوشين ۽ تخيل جو فني ۽ جمالياتي اظهار. ان ڪري انهن ٻنهي شعبن مان ڪنهن بہ هڪ جي ترقي ٻئي جي بنيادي اهميت کي ختم ڪرڻ يا ان کي بي معنيٰ بڻائڻ جو جواز ڪيئن بڻجي سگهي ٿي؟"

اعجاز منگيءَ جي موقف کي سمجهڻ لاءِ سندس ڪالم ۾ ڪيل ڳالهہ جو سياق ۽ سباق (Context) بہ ضرور سمجهڻ گهرجي، جو هڪ ادبي بحث جو سبب بڻجي ٿو پوي. جاميءَ اعجاز جي ڪالم کي مختلف الف ب وار حصن ۾ ورهائي هر هڪ تي تفصيل سان لکيو آهي، مون کي پڻ (ت) نڪتي تي ذهن ۾ ڪي نالا هُري آيا. هو لکي ٿو:

"ماضيءَ جا ڪامياب اديب اڄ ڪلهہ صحافت ۾ ناڪام تجربا ڪري رهيا آهن. شيخ اياز هڪ اخبار جي ايڊيٽر ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي. جيڪڏهن اياز نوجوان هجي ها تہ شايد ڪامياب صحافي ٿي وڃي ها، پر هو صحافت ۾ نہ هلي سگهيو. هن جي خواهش هئي تہ هو وڏو صحافي ٿئي، پر نہ ٿي سگهيو. ساڳيءَ طرح سان اسان جي ماضيءَ جا شاعر ۽ اديب اخبارن ۾ مستقل ڪالم لکي رهيا آهن. اُهي روز ادب جي زوال جا ثبوت ڏئي رهيا آهن. اُن ڪري اِن حقيقت کي تسليم ڪرڻ کپي تہ موجوده دؤر ادب جو دؤر آهي ئي ڪونہ...."

جاميءَ ان تي سير حاصل بحث ڪيو آهي ۽ صحافت جي معروضيت ۽ ادب جي داخليت جي حوالي سان ٻنهي جي وچ ۾ بنيادي فرق سان گڏ ٻنهي جو پاڻ ۾ تعلق ثابت ڪيو آهي، آئون ان ۾ صرف ايترو اضافو ڪندس تہ ٿي سگهي ٿو تہ شيخ اياز سُٺو ايڊيٽر ثابت نہ ٿيو هجي پر اهو چوڻ تہ "ماضيءَ جا ڪامياب اديب صحافت ۾ ناڪام تجربا ڪري رهيا آهن" سراسر غلط مفروضو آهي. سنڌي ڪهاڻيءَ ۽ ناول جو وڏو نالو سراج جڏهن صحافت ۾ آيو ۽ هلال پاڪستان اخبار جي ادارت سنڀاليائين تہ اهو هڪ تمام ڪامياب تجربو ثابت ٿيو هو جنهن جديد سنڌي صحافت جو بنياد وڌو. جنهن ڪانپوءِ انور پيرزادو، ف.م لاشاري،

Gul Hayat Institute

آغا سليم ۽ يوسف شاهين ”عوامي آواز“، ”جاڳو“ ۽ ”برسات“ جا ڪامياب ايڊيٽر ثابت ٿيا، جڏهن تہ امر جليل ۽ قمر شهباز ڪانپوءِ بہ ڪالم نگاريءَ ۾ اديب جو ڪردار بهترين رهيو آهي. جامي پڻ اها ڳالهہ دليل طور ڏني آهي. جاميءَ اعجاز جي طرفان پيش ڪيل ٻئي دليل ”سياست ۽ سائنس جي ترقي ادب جو موت ثابت ٿئي ٿي“ بابت پڻ سُٺا دليل ڏنا آهن۔ لکي ٿو تہ، ”جي سياست ۽ سائنس جي ترقي ادب جو موت ثابت ٿئي ها تہ پهرين اهڙا سوال آمريڪا، يورپ ۽ ٻين اهڙن سمورن ملڪن ۾ اُيرڻ گهرجن ها، جتي سياست ۽ سائنس سچ پچ تہ گهڻو اڳتي وڌي چڪا آهن.“

ڏنو وڃي تہ اعجاز جيڪي سوال اُٿاريا آهن، اُنهن تي مڪالمو ٿيڻ بہ ضروري هو. ڇاڪاڻ جو اهڙا سوال اڪثر ماڻهن جي ذهنن ۾ اُٿندا آهن ۽ پوءِ ڪنهن نہ ڪنهن کي اُنهن تي لکڻ جي تحريڪ ملندي آهي. پوءِ ان جو محرڪ ڪوبہ ٿي سگهي ٿو. اهڙن سوالن جا جواب اڳ انگريزي شاعر شيلي بہ پنهنجي مضمون Defence of Poetry ۾ ڏنا هئا. اهي سوال سندس هڪ دوست Thomas Love Peacock پنهنجي مضمون Four Ages of Poetry ۾ ڪيا هئا ۽ لکيو هو تہ:

“Poetry has become valueless and redundant in the age of science and technology and intelligent people shall not write poetry.”

پوءِ تہ اهو سلسلو هلي پيو. ان ڪانپوءِ برائوننگ وري شيلي تي مضمون لکيو. بهرحال شيلي جو مشعور جملو آهي تہ:

“Poets are the unacknowledged legislators of the world….”

Gul Hayat Institute

هن شاعريءَ جو، خاص ڪري رومانوي شاعريءَ جو سمورو جوهر پڌرو ڪري پنهنجا سگهارا دليل ڏئي شاعريءَ جو بچاءُ ڪيو هو.

سو چئي سگهجي ٿو تہ هڪ طرح جاميءَ بہ سنڌي ادب جي حوالي سان ان جي جوهر کي پڌرو ڪري صحافت جي ڀيٽ ۾ ادب جو بچاءُ

ڪيو آهي، بلڪ هن ڪتاب ۾ ڪيترن ادبي اصطلاحن بابت مونجهارن تي روشني وڌي آهي.

سنڌيءَ ۾ تنقيد تي ڪتاب هجي ۽ ان ۾ شاهه لطيف ۽ شيخ اياز نہ هجن، اهو ممڪن ئي ڪونهي. لطيف تہ جاميءَ جي جڙ رڳ رڳ ۾ سمايل آهي پر شيخ اياز سان بہ هو گهٽ پيار نہ ٿو ڪري. هن ڪتاب ۾ سندس مضمون ”فطرت، فلسفو زندگي ۽ اياز جا فڪري مونجهارا“ بہ چڱ تہ سندس اياز سان حُجت ۾ (Love-hate relationship) جو لقاءُ ٿو پيش ڪري، جيڪو رشتو صرف دل کي اِلاهي ويجهن پيارن ماڻهن سان ٿيندو آهي. جامي شيخ اياز کي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب کي نوان ۽ اڻاهہ تخليقي موڙ ڏيئي، ادب، فن ۽ سونهن جي عالمي ۽ دائمي قدرن سان سلهاڙيندڙ ٿو سڏي، جيڪو مهان ڪلاڪار ۽ فطرت جو نقاش آهي، تہ ساڳئي وقت هن دور جي اعليٰ زندگيءَ کي سونهن ۽ خوشي بخشيندڙ فني توڙي فڪري قدرن جو سرجڻهار آهي. ٻئي طرف وري فڪري حوالي سان ساڻس صحتمند اختلاف بہ رکي ٿو تہ ان جو ٻي ڊپائيءَ سان اظهار بہ ڪري ٿو. حالانڪ ڪجهہ خدشن جو شڪار بہ آهي: ”اياز تي تنقيدي نگاهہ ڪان قلم کڻڻ خود هڪ وڏو حساس معاملو آهي“۔ پر علمي ۽ عقلي بنيادن تي هو پرک ڪندي اياز جي شاعريءَ ۾ آواگون جي فلسفي يا پنرجنم ۾ ويساهہ تي تنقيد ڪري ٿو ۽ چاڪاڻ جو سندس خيال ۾ انساني شعور جي ترقيءَ جي اوج تي اچي اهڙي ڏندڪٿائي ڳالهہ ۾ يقين ڪرڻ اياز جهڙي شاعر کي نهي ڪونہ ٿو۔ پر آئون پانيان ٿي تہ اياز جي شاعريءَ ۾ انهن عقيدن ۾ ويساهہ بدران هڪ قسم جي سماجي روايت جو ورجاءُ ملي ٿو. اڪثر غيرشعوري طرح اسين اهڙا جملا ڳالهائي ويندا آهيون، جن جو ويساهہ سان ڪو تعلق ڪونہ هوندو آهي، جيئن چئبو آهي تہ ”اسان جو تہ جنم جنم جو ساٿ آهي“، ”جيڪر ٻيو جنم ملي تہ پنهنجون سڀ حسرتون پوريون ڪجن“۔ اسحاق تنيي چواڻي تہ ”هِن جنم هُن جنم لئہ، وچن ٿو ڪريان، مان جتي پي هجان، سنڌ تنهنجو ٿيان“۔ چا اسحاق

Gul Hayat Institute

جنمن ۾ ويساھ ڪندي اھو لکيو ھوندو؟ آئون ايئن نٿي ڀانيان، اھو ھڪ محبت، وابستگيءَ جي انتها جو اظهار آھي ۽ بس!

ھن ڪتاب ۾ جدت ۽ جديديت (Modernity and Modernism) بابت پڻ لکيو ويو آھي. اسان جي نوجوانن کي خاص ڪري ادب جي شاگردن کي انهن اصطلاحن کي سمجھڻ جي ڪوشش ڪرڻ گھرجي ۽ کين اھا خبر ھئڻ کپي تہ ادبي اصطلاحن ۾ جديديت Modernism محض نواڻ جو نالو ڪونهي، بلڪ اھو ھڪ ادبي لاڙو آھي، جيڪو پڻ پراڻو ٿي چڪو آھي ۽ ھاڻ جديديت پڄاڻان يا Post Modernism کي بہ خدا حافظ ڪيو ويو آھي ۽ ان جي ردعمل ۾ ھڪ نئون Meta Modernism جو تصور اچي چڪو آھي، جنهن کي ڪن نقادن Post Post Modernism پڻ سڏيو آھي، معنيٰ جديديت پڄاڻان کان بہ پوءِ- ان ۾ جڻ تہ جديديت ۽ جديديت پڄاڻان جي وچ واري ڪا راھ ڳولٽي آھي، جيئن اڄ جو ماڻھو تضادن مان نڪري سگھي.

جاميءَ جھڙي ڏاھي ۽ گھڻ پڙھيي ليکڪ مان اسان کي گھڻيون اُميدون آھن تہ ھو نہ صرف پنهنجي قلم سان، پنهنجي لکڻ جي ڏات ۽ ڏانءُ سان پر پنهنجي فنِ خطابت (Oratory) ۾ مهارت سان بہ سنڌي سماج ۾ نوجوانن کي نت نون خيالن، فلسفن ۽ فڪرن بابت آگاھ ڪري سندن ذھن روشن/ منور (Enlighten) ڪندو رھندو.

ڊاڪٽر فهميده حسين

15 مئي 2018ع

Gul Hayat Institute

ٻه اکر

ادبي تنقيد جو موضوع اهڙو ڏکيو آهي جو انهيءَ تي قلم کڻڻ کان اڳ سوچڻ، سمجهڻ ۽ پڙهڻ جي ضرورت هوندي آهي. يونيورسٽيءَ ۾ مون 16 سال ادبي تنقيد پڙهائي، شاگردن کي جيتري معلومات انهيءَ موضوع ۾ ملندي هئي ڪنهن ٻئي موضوع تي وِرلي ملندي هئي. هن موضوع جو ڪينواس تمام وڏو آهي، جنهن ڪري شاگردن جا دماغ کُلي ويندا هئا، ڇو ته هن موضوع ۾ هڪ ئي وقت ادب، فلسفو، نفسيات، سماج، تاريخ، سياست ۽ روحانيت سڀ ڪنهن نه ڪنهن طرح شامل هوندا آهن. هونئن به ادب ڪو اڪيلو دنيا کان ڳنڍيل موضوع ناهي، جڏهن ته ادب ئي اهو واحد موضوع آهي، جيڪو پنهنجي زمان ۽ مڪان کان ٻاهر نڪري ڪائنات جي تصور کي تخيل ۽ خوابن سان سجائي ٿو. انهيءَ ڪري ادب تي تنقيد ڪرڻ مهل ماڻهو ڪائنات جي انهيءَ تخيل ۽ تصور کي کڻي علمي طور وڏي ڪينواس ۾ داخل ٿئي ٿو. سنڌي ٻوليءَ ۾ تنقيد جي موضوع تي ايترا جامع ۽ update ڪتاب موجود ناهن، جنهن ڪري اڪثر شاگردن کي اردوءَ ۽ انگريزي ٻوليءَ ۾ لکيل ڪتاب پڙهڻا پوندا آهن. انهيءَ ڪري ادب جي شاگرد کي دنيا جي ادب جي معلومات ڪجهه سرس ئي هوندي آهي. منهنجو خيال اهو آهي ته؛ ادب انسان کي سندس اندر جي دنيا کان ٻاهر ڪائنات جي وسعتن ۾ گهُمائي ٿو، تنهن

Gul Hayat Institute

ڪري ادب پڙهڻ يا لکڻ وارو ماڻهو حساس، جذبن وارو ۽ انساني قدرن وارو ماڻهو هوندو آهي، سندس طبعيت ۾ رومانيت جو پهلو ڪجهه وڌيڪ هوندو آهي. انهيءَ ڪري دنيا جا انقلابي جيڪي انسانيت جي ڳالهه ڪندا آهن اهي گهڻو ڪري اديب به هوندا آهن. ائين ڪٿي چئجي ته ڪريڪي گارڊ واري زندگيءَ جي ڏنل ٽن دورن ۾ ورهايل هوندا آهن، جن ۾ پهريون دور جمالياتي، ٻيو انقلابي ۽ ٽيون روحاني دور هوندو آهي. صرف شاهه لطيف اهو واحد شاعر آهي، جنهن وٽ هڪ ئي وقت ٽئي دور موجود هئا.

سائنس انسان جو مادي شيءِ جيان جائزو وٺي ٿي، تنهن ڪري سائنس انسان جي داخليت ۽ روحانيت کي نٿي ڇُهي. جڏهن ڪنهن ٻار کي ڏَڪُ لڳي ٿو ۽ هُو رڙيون ڪري ٿو ته ڊاڪٽر ان کي دوا ڏيندو يا مرهم پٽي ڪندو پر ٻار ماٺ تڏهن ڪندو جڏهن ان کي ماءُ پنهنجي سيني سان لڳائيندي. يعني درد جو روحاني علاج همدردي، شفقت، ممتا ۽ پيار ۾ آهي. اهڙا جذبا اسان کي سائنس ۾ نه پر ادب ۾ ملندا. تنهن ڪري اسان چئي سگهون ٿا ته ادب انساني قدرن جو رکوالو آهي.

وري ان تي تنقيد ڪرڻ انهيءَ ڪري ضروري آهي جو ڪنهن به تخليق جا ٻه پاسا ٿيندا آهن. هڪ اُن جو فني پاسو، ٻيو فڪري پاسو. جتي فن ۾ نوان تجربا ٿيندا رهندا آهن، اتي فڪر به بدلجندا رهندا آهن، ڇو ته انسان جا معيار ۽ ماڻ ماپا هر سماج ۾ ۽ هر نظريي ۾ الڳ الڳ هوندا آهن. اسان کي جاچڻو پوندو آهي ته ڪهڙو معيار انساني قدرن کي فروغ ڏئي ٿو.

جامي چانڊيي جو هيءُ سڄو ڪتاب انهيءَ بنياد تي لکيل آهي ته ادب ۽ تنقيد جو فڪري پاسو ڪيترو اهم آهي ۽ ان کي ڪيئن جاچڻ گهرجي؟ علامه آءِ آءِ قاضيءَ جو هيءُ جملو معنيٰ خيز آهي ته ”علم ۽ ادب جي واڌاري جو مدار ’فڪر‘ تي آهي.“ ڇو ته فڪر ئي هر مضمون ۽ بيان جو سرچشمو آهي. تنهن ڪري جاميءَ جو پهريون موضوع ”ادبي تنقيد جا محرڪ ۽ سماجي ڪارج“ آهي. هن موضوع تي جامي بحث ڪندي

Gul Hayat Institute

ادب جي بنياد ۾ انسان سان لاڳاپي واري سوال کي کڻي ٿو. اسپيني چترڪار پبلو پڪاسو چيو هو تہ "هر ٻار پيدائشي فنڪار آهي پر مسئلو اهو آهي تہ ڪيئن هن جي وڏندڙ عمر سان گڏ انهيءَ فنڪار کي زنده رکجي؟" بلڪل اهڙيءَ طرح انسان فطري طور تخليقڪار آهي، جامي چوي ٿو "انسان جڏهن پنهنجن خيالن، تصورن، خواهشن، احساسن، مشاهدن، تجربن، خوابن ۽ پنهنجي فڪر جو تحريري طور منظم ۽ منظوم حَسين اظهار ڪري ٿو تہ ان کي تخليقي ادب چئجي ٿو" تمام بهترين ۽ جامع وصف آهي. اچو تہ هن وصف جي اُپٽار ڪريون.

هڪ ماڻهو پاڻ ڪائي، پنو ڏسي وري ڪيسي ۾ رکي ڇڏي ٿو. حسرت، جماليات، خواب، خواهش ۽ احساس هڪ ئي وقت اسان کي يڪجا مليا، پر اهو ماڻهو هڪ ڪردار آهي، جنهن جو مشاهدو فڪري محرڪ آهي، پر ان مشاهدي جو اظهار تخليق آهي. سوال اهو ٿو پيدا ٿئي تہ ڇا تخليق جو اظهار صرف زبان آهي!؟ يا تخليق انسان جي جسم ۾ روح جي گردش آهي، جيڪا انساني جمالياتي ۽ احساساتي عمل جو وسيلو آهي؟ جيڪڏهن تخليق جو ڪينواس ايترو وسيع آهي تہ پوءِ گُل سُنگهڻ بہ ادب جي دائري ۾ اچي ٿو. پر اسان وٽ ادب جي تاريخ اظهار جي تاريخ آهي، سوال اهو ٿو پيدا ٿئي تہ پوءِ تنقيد جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ جامي لکي ٿو "اعليٰ تصور، تخيل، تخليق ۽ تنقيد انسان جي شعور جون سڀ کان بلند ترين صورتون آهن، منهنجي خيال ۾ تنقيدي شعور تخليقي شعور جو ٻيو نالو آهي." جامي صاحب هن ڳالھ کي وزنائتو بنائڻ لاءِ احسن فاروقيءَ جي ڪتاب "تخليقي تنقيد" جو حوالو ڏنو آهي، جنهن ۾ احسن فاروقي چوي ٿو تہ تنقيد بہ تخليقي ٿيندي آهي. جامي صاحب آخر ۾ هن بحث کي سميٽي چوي ٿو تہ، "تنقيدي شعور دراصل تخليقي شعور جو ئي هڪ مظهر آهي." منهنجو خيال آهي تہ تنقيد نگاري ۽ تخليق نگاري بہ الڳ الڳ Discipline آهن، جن جو رشتو پاڻ ۾ ايئن ڳنڍيل آهي جيئن دل ۽ دماغ جو. تخليق داخليت جي گِهراين کي ڇُهي

Gul Hayat Institute

ٿي، احساسن جي سمنڊ مان انمول هيرا ڳولي ڪڍي ٿي، ايئن ڪٿي چئجي ته ڀٽائيءَ جي هن سٽ وانگر:

سِپ سمونڊي سپجي، آبر آساروس،
ٻاڙو ڀيئي نه ٻيڙي، منو منهن لڳوس،
موتي توئي مڙيوس، جو تنگ ڪڍيائين تارَ ۾.

تخليقڪارُ سماج جي وچ ۾ ۽ ماڻهن جي سمنڊ ۾ رهي ٿو. پر وجود جي ذات جي اٿپوري احساس ۽ جذبن جي پوپٽن ڪي جهَليندي هڪ نئين ڪائنات تسخير ڪندو ويندو آهي، جيڪا ساختياتي به آهي ته خواب نما به آهي. مثال طور ڪو ماڻهو نِڪر جي دڪان تان مَٽُ وٺڻ وڃي ٿو. هڪ مَٽُ ڪٿي نوڪي وَڃائي پسند ڪري ٿو، دڪان وارو ڪيس چئي ٿو. ته هي مَٽُ ته سُنو آهي جو توڪي اهڙي سُني مَٽُ جي پرک آهي، پر هاڻ پاڻ وڃي اهڙو مَٽُ ناهي. جو توکي سُني مَٽُ جي پرک آهي. گراهڪ پاڻ مَٽُ ڪو نه ٺاهيندو. جو سندس ڪِرت مَٽُ ٺاهڻ ناهي. تنقيد نگار جو ڪردار به ائين آهي، جو هو سُني تخليق جي پرک ڪري سگهي ٿو. پر لازمي ناهي ته پاڻ به سٺو تخليقڪار هجي. انهيءَ بحث ڪي اسان اڳتي ڏسون ٿا. جاميءَ جي ادبي تنقيد جي محرڪن جو ٻيو نُڪتو اسلوب جو آهي. پاڻ امر جليل جو حوالو ڏيندي چوي ٿو ”دنيا ۾ ڪُل موضوع ڇهه آهن.“ ساڳيو انسان، ساڳيو حُسن، ساڳي محبت، ساڳيو عشق، ساڳيو انقلاب پر پوءِ به ادب تخليق ٿئي ٿو ۽ بار بار ٿئي ٿو. ڇو ماڻهو بور نٿو ٿئي يا ادب جي لکڻ ۽ پڙهڻ مان بيزاري نٿي ٿئيس؟ جاميءَ موجب ان ۾ ڪمال تخليقڪار جي تخيل، تفڪر ۽ احساس جو آهي. جامي چوي ٿو ”ادب جيستائين هڪ نئون جهان نٿو تخليق ڪري، نوان اُتساهيندڙ خيال، احساس، ڪردار ۽ نيون ڪيفيتون ۽ ڏارائون تخليق نٿو ڪري تيسين اهو بلنديءَ جي معراج کي نٿو رسي سگهي.“

بلڪل ائين آهي. جي اسان سنڌي ادب جي صورتحال ڏسنداسين ته ڀٽائي جيڏو وڏو شاعر اسان پيدا نه ڪري سگهيا آهيون، ڇو ته ٻين سيني

شاعرن کي سندن ساختيات ڪمال جي ملي، نظرين جو مرڪزي دور مليو. پر ٻنائيءَ کي دور نہ مليو پر تاريخ، ثقافت، نفسيات، درد ۽ وجدان مليو. اهي شيون هر ماڻهو کي ملي سگهن ٿيون. پر وجود جي پاتال جيڏي خال جو احساس جڏهن ظاهر ٿئي ٿو تہ انسان يا چريو ٿيو پوي يا وري عظيم تخليقڪار ٿي اُڀري ٿو. جديد سنڌي اديب کي ساختيات ملي، نظريو مليو، قوم پرستي ملي، پنهنجي سڃاڻپ جو زيان مليو. پر اهو درد نہ مليو، اهو وجدان، اهي وجود جي خال جا ڇيڏڪ نہ مليا. تنهن ڪري سنڌي ادب روشن خياليءَ ۽ ترقي پسنديءَ جي دور تائين تہ عظيم هو پر جيئن ئي ساخت بدلي تہ سنڌي ادب جمود جو شڪار ٿي پيو. اهو جمال ابڙو موجود هو، اهو ئي سراج موجود هو، اهو امر جليل موجود آهي. پر ادب بيهي رهيو. بلڪ ائين ڪٿي چئجي تہ ادب متاثر ڪرڻ ڇڏي ڏنو. انهيءَ سلسلي ۾ Ferdinand Saussure جي ٿيوري ساختيات ڪافي وزندار آهي، هن جو چوڻ هو تہ، "ڪوبہ نالو ڪنهن شيءِ جي اصلي حقيقت کي ظاهر نٿو ڪري. مثال وڻ مان مراد هوبهو وڻ ناهي پر اها علامت آهي، جيڪا اسان موجود ساخت مان ڪنئي آهي، چو تہ اسان جڏهن لفظ وڻ اُچاريون ٿا تہ اسان جي تصور ۾ وڻُ چو اچي ٿو؟ ڪو جانور چو نٿو اچي؟" جنهن جو جواب سوسيوئر اهو ڏنو هو تہ، "وڻ جو تصور اسان کي رچيل ۽ رچيندڙ جي ميلاپ مان نشاني طور مليو آهي، رچيل اهو تصور آهي، جنهن کي معنيٰ رچيندڙ ڏئي هڪ نشان مقرر ڪري ٿو. هن سڄي نظام جو بنياد Binary opposition تي رکيل آهي. يعني شيون پنهنجن ضدن سان سڃاتيون وڃن ٿيون، جن سان هيءَ ساختيات ٺهي ٿي." ڪلاڊي ليوي اسٽراس (Claude Levi Straus) وري ساختيات کي سماج تي لاڳو ڪري ڏنو جنهن جي مطابق تہ، "سماج، ثقافت، ڏند ڪٿائن ۽ لوڪ ڏاهپ وغيره ۾ گهرا تعلق آهن، جن جي ساخت بہ نشانيءَ وانگر آهي، جنهن ۾ ڪُل ۽ جُز جي تعلق سان معنيٰ پيدا ٿي ٿئي. اصول اهو آهي تہ هر جُز کي پنهنجي ڪُل سان نہ صرف سهمت هجڻ گهرجي پر ان کي ڪُل جي معنويت ۽ اهميت ۾ اضافو ڪرڻ گهرجي."

Gul Hayat Institute

اسان جو شعور هڪ مخصوص ساخت جو پيدا ڪيل آهي، جنهن جي پٺيان صدين جون لوڪ ڪٿائون، نفسياتي وارتائون، سياسي حالتون، سماجي نفسيات، مختلف واقعا شامل آهن. وري جزوي طور هڪ وقت جي محدود ساخت به ٿيندي آهي، مثال طور انگريز دور جي مخصوص ساخت هئي، ورهاڱي جي دور جي پنهنجي ساخت هئي، اُن دور جو ادب جو مزاج الڳ هو. وري ون يونٽ جي خلاف مزاحمتي دور جي ساخت الڳ هئي، جنهن ۾ ادب جو مزاج الڳ هو. عالمي طور ترقي پسند تحريڪ جو مزاج الڳ هو اها هڪ عالمي ساخت هئي. اڄ پوسٽ ماڊرنزم جي دور جي ساخت الڳ آهي. ان کان پوءِ جيڪ دريدا (Jacques Derrida) وري ساختيات جي ٿيوريءَ کي به رد ڪري ڇڏيو. هن چيو هو ته، ”لفظن جي معنيٰ ساخت به ڪانه ٿي ڏئي، بلڪ لفظن جي ڪا به معنيٰ ناهي هوندي، هر ماڻهو پنهنجي معنيٰ ناهي وٺندو آهي.“

ساختياتي نظريو متن جي مخصوص معنيٰ ۽ ٻٽن متضادن جو ذڪر ڪري ٿو. ساختيات پُڄاڻان انهيءَ دعويٰ کي رد ڪندي اعلان ڪري ٿو ته هڪ متن جون ڪيتريون ئي معنائون ٿي سگهن ٿيون، تنهن ڪري متن ۾ مرڪزيت يا ضدن جو نظام آهي ئي ڪونه، ڇو ته ساخت بدلجندي رهي ٿي، تنهن ڪري ٻولي مسلسل هڪ عمل آهي، جيڪو معنيٰ جي لحاظ کان ڇڙوڇڙ يا لامرڪزيت جو شڪار آهي. هن ٿيوريءَ کي ادب سان لاڳو وري رولينڊ ٻارٿس (Roland Barthes) ڪيو. هن جو خيال هو ته ”لساني نظام پٺيان درحقيقت مابعد لساني نظام ڪارگر ٿيندو آهي، جيڪو لساني نظام جي ثقافتي عمل جي بجاءِ معنوياتي تصور تي آڌار رکندو آهي. تنهن کان سواءِ مخصوص لساني نظام جي تشريح لاءِ هڪ ئي وقت ڪيترائي مابعد لساني نظام لاڳو ٿي سگهن ٿا. جنهن جو مطلب ته لکندڙ ڪا به تحرير لکي متن ۾ معنيٰ کان الڳ ٿي وڃي ٿو، اهو پڙهندڙ آهي، جيڪو ان مان مخصوص معنيٰ ڪڍي ٿو.“

جنهن ڪري رولينڊ بارٿس جي ٿيوريءَ کي ڊيٿ آف آٿر ٿيوري چيو ويو. هن سڄي ڳالهه بيان ڪرڻ جو مطلب اهو آهي ته سنڌي ادب

Gul Hayat Institute

لامرڪزيت جي ساخت ۾ گهمي رهيو آهي. مرڪز ٽُٽڻ جي ڪري اسان جي ادب جا موضوع وِڪريل آهي. وري ساڳئي وقت لامرڪزيت ادب جو ڪينواس وڏائي بہ ڇڏي ٿي.

• جامي جو ٻيو موضوع "ادب ۽ فن ۾ محرڪن جي اهميت ۽ پرک" آهي، جيڪو ڏاڍو اهم آهي. تخليق ڪنهن محرڪ بنا ٿي نٿي سگهي. وري محرڪ نہ حتمي آهن نہ سندن دائرو مخصوص آهي. محبت، حُسن، نفرت، رشتا، آزادي، جنگ کان وٺي وجود جو احساس محرڪن ۾ شامل آهن. جامي چوي ٿو تہ محرڪ تمام اعليٰ ۽ عمده بہ ٿي سگهن ٿا، غيرمعمولي بہ ٿي سگهن ٿا. جنهن ۾ جامي اديبن جي هڪ لسٽ ڏني آهي تہ هنن جا محرڪ ڪمال جا هئا. اصل ڳالهہ ڪمٽمينٽ ۽ ويساهہ جي آهي. اڄ بہ اهي ئي محرڪ موجود آهن، پر اڄ جي دور جو ويساهہ ڪوڙ ۽ سچ جي فرق کي مِٽائي چڪو آهي. تنهن ڪري اديب جو ويساهہ وڏي نالي ڪمائڻ يا پئسا ڪمائڻ يا ڪو عهدو حاصل ڪرڻ آهي تہ هو هرگز عظيم تخليقڪار نٿو ٿي سگهي. تنهن ڪري دنيا ۾ جن اديبن عظيم تخليقون ڪيون آهن، اهي To Be جي فلسفي تي يقين رکندڙ هئا يا آهن. جاميءَ جو "ادب ۾ تصور ۽ خيال جي اهميت" وارو موضوع ڏاڍو اهميت وارو آهي. بنيادي طور خيال ۽ تصور انسان جو جيترو وسيع ۽ آزاد، نيوٽرل هوندو اوترو اهو اديب ڪائنات جي وسعتن ۾ زمان ۽ مڪان کان ٻاهر نڪري تخليق ڪندو. انهيءَ سلسلي ۾ اديب ساخت جو محتاج نٿو رهي. جامي شاهہ لطيف، مرزا غالب، مير تقي مير، علامہ اقبال ، شيخ اياز، استاد بخاريءَ جا مثال ڏئي ٿو. علامہ اقبال جي تصور شاهين ۽ لطيف جي تصور هنج جي ڀيٽ ڪندي بحث کي سهيڙيندي چوي ٿو تہ جن وٽ خيالن جي صحت، اهميت، گِهرائي، اوچائي، ڱرُ، جوهر ۽ جوهر صحيح رخ ناهي، يا سندن خيال صحتمند ناهن تہ اهي لطيف جي تصور ۾ ٻگها يا ڪانيرا آهن، جيڪي ماڻهن کي ڀَٽڪائي سگهن ٿا. تنهن ڪري تاريخ ۾ جتي سُٺن ڪتابن انسان کي اعليٰ آدرش ۽ انساني قدر ڏنا آهن، اتي خراب ڪتابن جهالت بہ ڦهلائي آهي.

Gul Hayat Institute

عام طور اسان وٽ چيو ويندو آهي تہ سنڌي ادب ۾ تنقيد جي کوٽ آهي. گھڻا ماڻھو سمجھندا آهن تہ جي تنقيد جي کوٽ نہ هجي ها تہ ادبي ميدان ۾ سنڌن قد ڪاٺ اعليٰ هجي ها، جو تہ سنڌن پرک ٿي نہ سگھي. اصل ڳالھ اها ناهي، پرک ۽ سڃاڻپ وارو دور مرڪزيت وارو دور هو جنهن ۾ نظريي جي مرڪزيت، اخلاق جي مرڪزيت، سچ جي مرڪزيت، قدرن جي مرڪزيت، روايتن، ثقافت، نفسياتي هم آهنگيءَ واري مرڪزيت موجود هئي. هيءُ دور مرڪزيت جو ناهي، پر انتشار ۽ ڇڙواڳيءَ جو دور آهي، جنهن ۾ ڪنهن بہ فنڪار يا اديب جي پرک سندس فڪر، سندس فن، سندس خيال، سندس تخيل ۽ محاڪات تي نہ ٿيندي پر هڪ ضرورت مطابق ۽ پيو مشهوريت (Advertisement) جي بنياد تي ٿيندي، هن عمل کي هائپر ريئلٽي جو عمل چوندا آهن. مثال طور وڏيون پبلشنگ ڪمپنيون ڪتاب يا شخصيت جي مشهوريءَ لاءِ ڪيترا ڊراما مشهور ڪنديون آهن. ڪتاب جي پبلسٽيءَ لاءِ اهو چيو ويندو آهي تہ اهو بيسٽ سيلر جو اعزاز ماڻي چڪو آهي، يا مٿس بندش وڌي ويندي آهي، يا ان جي خلاف مظاهرا ڪرايا ويندا آهن، يا ان کي مشهور ڪرڻ جا پيا جتن ڪيا ويندا آهن، تان جو اهو ليکڪ دنيا جو اهم ليکڪ ٿي ويندو آهي. مثال طور "شيطاني آيتون" واري ليکڪ کي مشهور ڪري ڪمپنين اربين رپيا ڪمايا، تسليما نسرين جي "لجا" ناول کي تڪراري بڻائي ڪروڙن جو ڌندو ڪيو ويو، ارونڌتي راءِ کي هيٺين ذات جي محرومي جي رومانس جي هيروئن بڻائي دنيا جي اهم عورت بنايو ويو. وري اسان وٽ اهو بہ رومانس آهي تہ اهڙن ليکڪن کي اسان پڙهيو ان تي راءِ ڏني، معنيٰ اسان اپڊيٽ آهيون. ٻاهريون ادب پڙهون ٿا. جڏهن تہ وليم بوروف جي ناول "Naked Lunch" جي مشهوري ٿي نہ سگھي، ڊيوڊ فاسٽر ويليس جو مشهور ناول "Infinite Jest" اها مقبوليت ماڻي نہ سگھيو. ڊان ليلو جي ناول "White Noise" کي ڪا مشهوري نہ ملي. اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي ناول روز پيا ڇپجن، پر اُنهن ناولن کي نہ مقبوليت ملي ٿي ۽ نہ ئي انهن جي ڳڻ ٿئي ٿي، جو تہ تنقيد

Gul Hayat Institute

صحيح ۽ اڪيڊمڪ طرح نٿي ٿئي. ان ڪان پوءِ هر لکڻ وارو سمجهندو آهي تہ ان جي لکڻيءَ جي پذيرائي ايتري ٿئي جو ڪيس شهرت ملي وڃي. تنقيد جي ميدان ۾ هائيپر ريئلٽي ڪم ڪري ٿي. اڪيڊمڪ دور جو مرڪز ختم ٿي ويو.

• جامي جو تنقيد جي ميدان ۾ هڪ اهم موضوع تنقيد جا قسم آهن. اڪثر شاگرد انهيءَ مسئلي تي مُنجهيل هوندا آهن تہ تنقيد جا قسم ڪيترا ۽ ڪهڙا آهن؟ انهيءَ سلسلي ۾ الهداد ٻوهيي جي ڪتاب "تنقيدون" پڙهڻ لاءِ شاگردن کي اسان مشورو ڏيندا آهيون پر جلدي شاگرد ٽڪ محسوس ڪندي اها ڳالهہ ڪندا آهن تہ اهو ڪتاب سمجهہ ۾ نٿو اچي. حقيقت اها آهي تہ اهو ڪتاب موضوعن جي حوالي کان شاندار ڪتاب آهي پر مواد جي حوالي کان مُنجهيل ڪتاب آهي. تنقيد جا قسم جامي صاحب جيڪي ڳڻايا آهن, اُنهن ۾ اخلاقي تنقيد, سماجي تنقيد, نفسياتي تنقيد, ثقافتي تنقيد, تاريخي تنقيد, جمالياتي تنقيد ۽ ادب جي فني تنقيد شامل آهن. جاميءَ سيني تي مختصر لکيو آهي پر حقيقت اها آهي تہ هر هڪ موضوع تي الڳ ڪتاب لکڻ جي ضرورت آهي. جامي هنن تنقيدن جي قسمن ۾ پنهنجين لکڻين ۾ تغير پسنديءَ ۽ وسيع مطالعي هئڻ جو ثبوت ڏنو آهي پر خود جاميءَ جي نظرياتي زندگيءَ ۾ تغير ناهي, جنهن جو مثال اهو آهي تہ جاميءَ جي وسيع مطالعي مان ايڪويهين صديءَ جي رينڊم ٿيورين جي بوءِ ڪٿان بہ نٿي اچي. جيتوڻيڪ جاميءَ جي سمجهاڻيءَ جو طريقو سلوڻو سولو ۽ عالماڻو آهي, ڪيس پنهنجي ڳالهہ سمجهائڻ جو ڏانءُ اچي ٿو بئي ڏانهن پنهنجي ڳالهہ منتقل ڪري ٿو جيڪو جاميءَ جي وسيع مشاهدي ۽ سمجهہ جو ثبوت آهي پر جامي, ڪلاسيڪل ٿيوريءَ جي تاريخ جيڪا نيوٽن کان وٺي آئنسٽائن تائين ختم ٿي , يا وري فلسفياڻي جديديت جيڪا ڊيڪارٽ کان شروع ٿي ڪارل مارڪس تائين ختم ٿي, ان ڪان پوءِ جي دنيا جيڪا karal Sagan ۽ Stevin Hawking, carlorelvelli جي آهي, جيڪا دنيا دريدا, فوڪو جين بودرلارڊ , جوليا ڪرسٽيوا, ايلن ٽافلر ۽

Gul Hayat Institute

استيون ڪوي جي آهي، ان جي تنقيد جا ماڻ ماپا، ڪلاسيڪل مڪينڪس مان نڪري ڪوائنٽم فزڪس تي پهچي چڪا آهن. جامي ان تنقيد تي جڏهن قلم کڻندو تہ يقنن اهو پورهيو جامي کي يا ايڪويهين صديءَ جي رُج ۾ رولي ڇڏيندو يا وري هن صديءَ جي ادب جي سيڻي قدرن کان انڪاري ڪري بيهاريندو. ليوٽارڊ (Jean-François Lyotard) چيو هو تہ "جي ڪارل مارڪس غلط ٿي سگهي ٿو تہ پوءِ دنيا جي هر شيءِ غلط ٿي سگهي ٿي."

انهيءَ دنيا ۾ پير پائڻ کان پوءِ اسان کي لڳي ٿو تہ جديد دور پرائمري اسڪول هو، هاڻي شين ۾ تغير ۽ جادوئي سحر شروع ٿيو آهي، تنقيد جا معيار ماڻ ماپا ڪجهہ ٻئي پاسي هليا ويا آهن. جيتوڻيڪ ادب جي لکڻ جو بنيادي فن ۽ سندس داخلي محرڪ وجود جي خال کان ٻاهر نہ نڪتا آهن پر ادب جا محرڪ ۽ تخيل، تصور جي ڪائنات مايا جو ڄار بڻجي وئي آهي.

• جامي جو هڪ اهم موضوع "ادب ۽ فن بابت غلط تصور ۽ مفروضا" آهي. هيءُ باب انتهائي دلچسپ ۽ اهم آهي، ڪائنات کي سمجهڻ جو طريقو شروع ئي غلط کان ٿيندو آهي، ننڍي هوندي آسمان ۽ ڪڪرن کي اسان جنهن نظر سان سمجهندا هئاسين اها بہ دلچسپ ڳالهہ هئي، جيئن جِن ديوين جا قصا ٻُڌاندا هئاسين تہ پنهنجي اندر جي دنيا ۾ هڪ الڳ نئين ڪائنات ٺاهي وٺندا هئاسين. مابعدالطبعات جا تہ تصور ئي انوکا هئا. غلط تصور ۽ غلط مفروضا جي نہ هجن تہ انسان ڪڏهن صحيح تصور تائين پهچي نٿو سگهي. مثال طور ننڍو ٻار پهريان غلط ۽ ٻاتاڙيل ٻولي ڳالهائيندو آهي. آهستي آهستي هو پاڻ پنهنجي ٻولي صحيح ڪندو ويندو آهي، پر جي غلط نہ ڳالهائي تہ ڪڏهن بہ نہ ڳالهائي سگهندو. ادب ۾ بہ بلڪل ايئن مفروضا، خيال، انومان، تخيل، پلي غلط هجن پر انهن جو ادب جي چاشنيءَ لاءِ، ادب جي تخليقي صلاحيت لاءِ هڪ لقاءُ پيدا ڪن ٿيون. انهيءَ ڪري ادب خالص نہ ٿيندو آهي، بلڪ دنيا ۾ ڪا بہ شيءِ خالص ناهي، ڪائنات وحدت ۾ جُڙيل

Gul Hayat Institute

آهي، انهيءَ ڪري ڪوبہ لقاءُ يا حقيقت مڪمل خالص ٿي قائم رهي نٿي سگهي. تنهن ڪري جامي جي اها ڳالهہ سئو سيڪڙو درست آهي تہ ادب خالص نہ ٿيندو آهي. ادب جو لباس ٻولي آهي، اهڙيءَ طرح سائنس، فلسفو نفسيات، فزڪس، بايولوجي، ڪمپيوٽر وغيره ادب کي هڪ وسيع ميدان مهيا ڪندا آهن. جنهن سان ادب جو اتحاد زمان ۽ اتحاد مڪان مضبوط ٿيندا آهن. جامي صاحب وضاحت ڪندي دنيا جي عالمن جا مثال ڏنا آهن تہ ڪيترا عالم پنهنجيءَ سوچ مطابق نہ پر حالتن مطابق ڪجهہ ٻيا بڻجي ويا. اسان جي سماج ۾ انهيءَ کي قسمت يا لِکيي جو ليک سمجهندا آهن. مثال طور جيئن ڪوبہ عمل يا فرد پنهنجي ماحول، سماج، لقاءُ، لاشعور، خانداني جبلت، سياسي حالتن ۽ پنهنجي نفسياتي مزاج کان الڳ ڱتيل ڏار ٿي بيهي نٿو سگهي، انهيءَ ڪري خالص ادب ٿي نٿو سگهي، جامي انهيءَ مضمون ۾ چوي ٿو تہ "ڀٽائيءَ کان وڏو ڪو ٻيو پروپيگنڊه باز شاعر آهي؟" وري ساڳي جڳهہ تي چوي ٿو "سنڌس جيڪي ويساهہ آهن يا جيڪي هن دنيا جا ڪردار آهن، ان کان وڏو ڪو ٻيو تخليقي پروپگنڊه باز شاعر آهي؟"

آئون سمجهان ٿو محبوبہ جي ڳلن جي تعريف حُسن جي پروپيگنڊه ناهي هوندي بلڪ حُسن جي تشهير هوندي آهي. پروپيگنڊه منفي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندڙ لفظ آهي، شاعر ڪائنات جي رنگ کي نئين رنگ سان ماڻهن کي ڏيکاري ٿو پروپيگنڊه نٿو ڪري، بلڪ تخليق ذريعي هو جمالياتي حِس بيدار ڪري، ماڻهو کي سنڌس داخلي محسوس ڪرڻ جي قوت کي بيدار ڪري يا متوجہ ڪري ٿو. تنهن ڪري شاهہ لطيف کي پروپيگنڊه باز شاعر نٿو چئي سگهجي. اديب تخليق ڪيل دنيا کي وري تخليق ڪري سگهي ٿو. اديب ان ۾ اهڙا خيال، تصور، ڪيفيتون پري ٿو جو ماڻهو بي اختيار پنهنجي وجود جي گهرائين تائين ان کي محسوس ڪري ٿو. پروپيگنڊه وقتي ٿيندي آهي، سنڌس اثر گهڻيءَ دير تائين نہ هلندو آهي. باقي شاعر جو اهو ڪمال آهي تہ هو ڪيفيتن کي ڪيترو گهرائيءَ سان ماڻهوءَ جي محسوس ڪرڻ جي قوت تائين پهچائي ٿو. شيخ

Gul Hayat Institute

اياز جوانيءَ جي دور جي حُسن کي جيترو گِهرائيءَ سان محسوس ڪيو اوترو شايد ڪنهن شاعر محسوس ڪيو هجي. مثال طور:

اکيون تہ تنهنجون اهڙيون اونهيون، جهڙي ڪينجهر تار،
ڇاتيون تنهنجون ڇولين جهڙيون، لهرون ڪارا وار،
سونهي ٿو سنسار، مومل تنهنجي مُرڪ سان.

وري ٻي وسيءَ ۾ لاچارگيءَ جي ڪيفيت کي بہ اوترو ئي گِهرائي سان محسوس ڪيو اٿس: مثال طور:

جيون سارو جَڪُ
پيار بہ مَري ويو
وڃي رهي آ رَڪ.

اهڙي ڪيفيت اردوءَ جي هڪ شاعر قمر جلالوي جي ڏسو:

پیری سے خم کمر میں نہیں ہے یہ اے قمر!
میں تو جھک کے ڈھونڈ تاہوں کہ جوانی کدھر گئی۔

وري شاهہ لطيف جي انهيءَ ڪيفيت کي ڏسو:

جهونو ٿيو جهاز سَٽ نہ جلهي سِڙهہ جي،
پڳ پراڻا ٿيا، سڙيو سيوئي ساز،
معلم ٿيو محتاج، ٻيڙو وس ٻين جي.

هن ڪيفيت کي محسوس ڪريو دنيا ۾ ٻي وسيءَ جي هن ڪان وڌيڪ ڪا ٻي ڪيفيت نٿي ٿي سگهي.

• جاميءَ جو هڪ موضوع ”ادب ۽ فن ۾ آفاقيت جو غلط تصور ۽ مفروضو“ آهي. جامي جو خيال آهي تہ، ”جڏهن ماڻهو شاعر کي آفاقي چوي ٿو تہ اها سندس فن ۽ عظمت جي توهين آهي.“

Gul Hayat Institute

انهيءَ سلسلي ۾ سگمنڊ فرائيڊ جي ٿيوري قابل غور آهي، جنهن لاشعور جو بنيادي فڪر ڏنو. وري ڊاڪٽر جنگ اجتماعي لاشعور جو فڪر ڏنو. ان ڳالهه مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته انسان لاشعوري قوتن جي هٿان غلام ضرور آهي. شعور ۽ لاشعور جو تعلق ته سمنڊ ۾ آئس برگ وانگر آهي، آئس برگ صرف اُپريل حصو آهي، پر اصل ۾ ته لاشعور جو سمنڊ هيٺ آهي، جنهن ۾ صدين جو پڙاڏو موجود آهي، بلڪ لاشعور ۾ اهي خيال، اهي ڊپ، اهي روماني ڪيفيتون، اهي حُسن جا تجلا، اهي بي وسيءَ جون ڪيفيتون سڀ ڪجهه موجود آهي، وري مٿان صدين جي تاريخ جا تجلا به لاشعور ۾ موجود آهن. تنهن ڪري ڪري اهو نٿو چئي سگهجي ته انسان ۾ ڪيڏي مهل ڪهڙي ڪيفيت اُڀري ايندي ۽ ڪهڙي تخليقي انداز سان ايندي. انهيءَ جو مثال اهو آهي ته جامي ۽ آئون گهٽ ۾ گهٽ شاعر سُنا نٿا ٿي سگهون. وري اها ڳالهه حتمي ناهي، پر دور حاضر جي ضرور آهي، معنيٰ انسان Possessed ضرور آهي. اسان انهيءَ قوت کي جِن ڀوت واري ڳالهه ۾ نه کڻي وڃون ته بهتر آهي، چو ته انسان پنهنجي محرڪن جو محتاج ضرور آهي، اهي محرڪ صرف حال جا نه، سماج جا نه پر صدين جي تاريخ جا آهن. خبر ناهي اهو ڊي اين اي ڪٿان سفر ڪري ڪٿي پهتو آهي. هاڻي شعور جي جڪڙ ايتري ناهي جو محرڪن کي قابو ۾ آڻي ڇڏجي، انهيءَ ڪري غالب چوي ٿو ته:

آتے ہیں غیب سے مضامین خیال میں

غيب مان مراد جِن ڀوت، يا ڪا شيطاني طاقت، يا ڪا آفاقي طاقت نه پر اها قوت جيڪا شعور جي قابو ۾ نه پئي اچي. يا شعور انهيءَ جو ادراڪ نه پيو ڪري سگهي. خود جامي غالب جو هيءُ مثال ڏئي اها ڳالهه ثابت ڪري ٿو ته:

ہے کہاں تمنا کا دوسرا قدم یا رب،
ہم نے دشتِ امکان کو ایک نقشِ پا پایا۔

Gul Hayat Institute

يعني جيڪي شيون تصور ۾ اچي سگهن ٿيون، اهو ته منهنجو پهريون قدم آهي، پر تمنائن جو ٻيو قدم ڪٿي رڪان؟ ايڏو بلند خيال جيڪو وري اسان کي علامه اقبال يا سنڌيءَ ۾ شاهه لطيف يا اياز شيخ وٽ ملي سگهي ٿو.

آڏ تراڇا آهڙا، ڏونگر کي ڏارون،
هينئڙو هيرڻ پن جيان ڦٽي ٿيو ڦارون،
ڪنهن کي ڏيکاريون، ڪونهي سوداگر سُور جو.

ڪائنات جي وسعتن جيڏي اڪيلائيءَ جو درد، ۽ وجود جو اڻ ڳٽيل ڦهلاءُ، هٿ نه ايندڙ وجود جو جوهر، همٿ ايتري جو ڪائنات جو تصور صرف هڪ قدم، ٻي وسي ايتري جو ميلان ڪنڊيرا جي بقول ته، ”هيءُ عمل سان خود پنهنجي ذات جو ڏار يا شگاف کُلي ٿو. انسان ته صرف پنهنجي عمل سان پنهنجي امڪاني ذات کي آشڪار ڪرڻ چاهيندو آهي، انسان ته هر لمحي هڪ ننڍڙي ڪائنات جي عڪاسي ڪندو آهي، پر ٻئي لمحي ڪائنات بدلجي چڪي هوندي آهي.“

ڇا وجود ناقابل برداشت آهي؟ وجود جو ڪو به سِرو هٿ ناهي اچڻو. تاريخ ۾ انسان جو اهو الميو ايترو ته وسيع آهي جو اڄ تائين دنيا جو هر شاعر، اديب، ڏاهو سوچيندڙ روح جي ناقابل پيمائش کي ضرور محسوس ڪيو آهي پر ليڪڪ جو الميو اهو آهي ته هو پنهنجي امڪاني حدن کي ٽوڙي نٿو سگهي. انهيءَ ڪري محرڪ لامحدود به آهن ته قابو ۾ به نٿا اچن، تنهن ڪري ادب ۾ آفاقيت جو تصور پنهنجي معنيٰ جديد نفسيات ۽ سائنس جي پيش نظر بدلائي چڪو آهي.

Gul Hayat Institute

”ادب ۽ فن ۾ جديديت ۽ ڪلاسيڪيت بابت غلط مفروضو“:

هن موضوع تي اڪثر شاگرد منجهيل رهندا آهن، ڇو ته يورپ ۾ باقاعدي ادب جي ڪلاسيڪل تحريڪ هلي آهي، پر سنڌ ۾ ڪلاسيڪل مان مراد اها تحريڪ ناهي. يورپ ۾ سجاڳيءَ واري دور کان

پوءِ هر شيءِ عقل جي بنياد تي استوار ڪئي وئي، ان وقت ادب ظاهر آهي مٿيون طبقو پيدا ڪندو هو. بلڪ انهن جو مشغلو ادب، شاعري، مصوري، وغيره هو. اهڙي طبقي کي ڪلاس چيو ويندو هو. بنيادي طور عوام کي ته ڪنهن ڪلاس ۾ ڳڻيو ئي نه ويندو هو. تنهن ڪري جڏهن ڪلاس جي ڳالهه ٿيندي هئي ته معنيٰ مٿيون طبقو. انهيءَ ڪري انهيءَ ادب کي به ڪلاس جو ادب چيو ويو. آهستي آهستي انگريزيءَ ۾ ڪلاسڪ لفظ ٿيو. جنهن جي معنيٰ "تمام سٺو" هئي. پوءِ وري انهيءَ مان ڪلاسيڪل لفظ ٿيو. جنهن جي معنيٰ ۾ تبديل ايندي رهندي آهي.

هاڻي ڪلاسيڪل مان مراد اهو ادب جيڪو ايترو سُٺو جو جيڪو پنهنجي زمان ۽ مڪان جي حدن کان ٻاهر نڪري اها ئي اهميت رکي، جيتري ان وقت رکندو هو. اسان وٽ سنڌ ۾ ڪلاسيڪل مان مراد وري اجا بي هلندي رهي. اها شيءِ جيڪا قديم هجي، ان کي اڪثر ماڻهو ڪلاسيڪل چوندا هئا. تنهن ڪري سنڌ جي اساسي شاعريءَ کي به ڪلاسيڪل شاعري چيو ويو جيڪا مخدوم نوح، قاضي قادن کان وٺي بيدل تائين ڳڻي ويندي آهي. جامي صاحب چوي ٿو "ڪالهوڪيون لکيل سڀ شيون ڪلاسيڪل ناهن ۽ اڄوڪيون سڀ شيون ماڊرن ناهن." بلڪل درست ڳالهه آهي، اها ڳالهه به صحيح آهي ته هر دور جون پنهنجون ضرورتون آهن، هر دور جا پنهنجا تصور System of imagination، ۽ System of Values آهن، پر جيڪو تخليقڪار پنهنجي دور جي حدبندين کان بليڪ ميل نه ٿئي، پنهنجي دور جي تصورن يا قدرن کان ٻاهر نڪري سوچي ته اهو ماڊرن به آهي ته اهو ڪلاسيڪل به آهي. اسان اجا به ٻنهي تصورن کي گڏي نٿا سگهون، چو ته ٻولي پاڻ مرادو اختيار ڪيل آوازي علامتن جي تنظيم آهي، اسان ڪلاسيڪل جي معنيٰ پنهنجي ليکي نٿا ڏئي سگهون. ڪڏهن ڪڏهن غلط العام به صحيح سمجهيو ويندو آهي، پر بهرحال سنڌ ۾ ڪلاسيڪل تحريڪ قطعي اها ناهي هلي، جيڪا يورپ ۾ هلي آهي. يورپ ۾ ميٿالوجي جي تاريخ کان پوءِ يوناني ادب جو دور رهيو، سجاڳيءَ واري دور کان ڪلاسيڪل دور

Gul Hayat Institute

شروع ٿيو ان کان پوءِ رومانويت جو دور شروع ٿيو اهڙيءَ طرح ترقي پسند تحريڪ، وجوديت جي تحريڪ ادب کان وٺي ساختيات پڄاڻان جي تحريڪ تائين يورپ ۾ هليون پر اسان وٽ شاهه لطيف ڪلاسيڪل به هو، جديد به هو، تہ ترقي پسند به هو تہ رومانوي به هو، تہ وجودي به هو. جامي انهيءَ ڳالهه کي شاهه جي هن شعر سان Justify ڪري ٿو.

وَڪر سو وهاءِ، جو پٽئي پراٽو نہ ٿئي.

ادب جي تمام شاگردن کي ڪلاسيڪل ۽ جديد دور بابت جاميءَ جو هيءُ ڪتاب تصور واضح ڪري سگهي ٿو. هونءَ بہ جاميءَ جو هيءُ ڪتاب عام پڙهندڙ ۽ ادب جي شاگرد لاءِ انتهائي بهترين ثابت ٿيندو، ڇو تہ هن ۾ ڪيترائي مُنجهيل تصور عام سولي زبان ۾ سمجهائيندي واضح ڪري ٿو. رسول بخش پليجي صاحب ۽ غلام محمد گراميءَ جي ادبي تنقيد پڙهڻ کان پوءِ وري هيءُ ڪتاب تنقيد پڙهڻ وارن جي ٻاڙ پوري ڪندو.

• جاميءَ جي هن ڪتاب تي لکندي مون کي اهم باب نظر آيو، اهو آهي "ترقي پسند فڪر جي عالمي اوسر ۽ ننڍو کنڊ":

عام طور سان اسان وٽ ننڍي کنڊ ۾ ترقي پسنديءَ جي ڳالهه ڪرڻ سان ماڻهو ڪميونسٽ يا مارڪسسٽ تحريڪ سمجهندا آهن. ترقي پسنديءَ کي هڪ مخصوص فڪر ۽ دور ۾ قيد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي آهي. آئون پنهنجن شاگردن کي جڏهن ترقي پسند تحريڪ پڙهائيندو آهيان تہ انسان جي بنيادي جبلت حيات کان شروعات ڪندو آهيان. انسان وٽ بہ قوتون آهن، هڪ جبلت مرگ ٻيو جبلت حيات. جڏهن ماڻهوءَ اندر جبلت مرگ اُڀري تہ هو Reaction ڪندو پر جي جبلت حيات اُڀري تہ Response ڏيندو. بس اتان ئي ترقي پسندي ۽ رجعت پسندي شروع ٿئي ٿي. ترقي پسندي بنيادي طور هر دور ۾ فرسوده روايتن، انسان دشمن قانونن خلاف بغاوت ڪرڻ جو نالو آهي، تنهن ڪري "انڪار" جي قوت ڏاڍي اهم آهي. جيڪو انڪار ڪرڻ جي جرئت ڪري سگهي ٿو اهو ترقي پسند آهي. سسيفس کان پروميٿس

Gul Hayat Institute

تائين انڪار ڦهليل آهي. سُقراط کان برونو تائين انڪار جي جرئت آهي. جڏهن اونداهين دور مان سجاڳيءَ جو دور اچي ٿو ته اهو دور ترقي پسند هو. پر ترقي پسندي هڪ سخت ڊسيپلين، رويي ۽ نظام جو نالو آهي. تنهن ڪري ڪنهن ڇڙواڳ کي پابند ڪرڻ به ترقي پسندي آهي، ڪڏهن دور ترقي پسند ٿيندا آهن، ڪڏهن فرد ترقي پسند ٿيندا آهن، ويهين صديءَ ۾ جڏهن سوويت يونين جو انقلاب آيو ته دنيا ٻن ڪئمپن ۾ ورهائجي وئي، هڪ طرف غيرطبقاتي نظام ۽ ٻئي طرف طبقاتي نظام، تنهن ڪري ادب ۾ جيڪو غيرطبقاتي نظام جي حمايت پيو ڪري ان کي ترقي پسند چيو پئي ويو. سوويت يونين ٽُٽي ويو. دنيا يوني پولر ٿي وئي. سوال اهو آهي ته هاڻ ڪير آهي ترقي پسند؟ جاميءَ انهيءَ تي دلربا بحث ڪيو آهي، جيڪو ور ور ڪري پڙهڻ جهڙو آهي. خاص طور سان ادب جي شاگردن کي ترقي پسندي سمجهڻ لاءِ هيءُ باب غور سان پڙهڻ گهرجي. جامي آخر ۾ ترقي پسند لاءِ چوي ٿو ”جيتوڻيڪ اڄ دنيا ۾ ترقي پسند تحريڪ ان منظم انداز ۾ ان سطح تي موجود ناهي، پر ترقي پسند تحريڪ ادب ۽ فن تي جيڪي غيرمعمولي اثر ڇڏيا. اهي عالمي شعور ۽ عقليت جي روح ۾ جذب ٿي چڪا آهن ۽ ترقي پسنديءَ جو اهو متحرڪ شعور نئين نئين صورتن ۽ رنگن سان انساني زندگيءَ ۽ سماج جي تبديلي جي عمل تي اثرانداز ٿيندو رهندو.“ آئون سمجهان ٿو ته ترقي پسندي اڄ جي دور ۾ به فردي ۽ اجتماعي طور موجود آهي. انسانيت جي جذبي تحت ڪو به ماڻهو جيڪو ڪم ڪري ٿو اهو ترقي پسنديءَ جي دائري ۾ اچي ٿو. بقول انور پيرزادي جي ته محبوب جي مُک کي چُمڻ جي خواهش به ترقي پسندي آهي.

• جامي پنهنجي ٻئي موضوع ”ڇا سنڌ جي مزاحمتي ادب جي ڏار مُڏي ٿي چڪي آهي؟“ ۾ هڪ اهم ڳالهه ڏانهن ڏيان ڇڪائي ٿو ته سنڌ گهڻي ڀاڱي Non- Issues ۾ ڦاٿل آهي، تنهن ڪري هيءُ دور اديب کي ڏکيو دور مليو آهي، جنهن ۾ حالتون ته سُڪل ڪاٺيءَ وانگر ٻرڻ لاءِ آتيون آهن پر ادب جا ذهني، احساساتي ۽ فڪري محرڪ اهي ناهن جو

Gul Hayat Institute

سماج جي سوچيندڙ ذهنن کي لوڏي ڇڏين. هيءُ حقيقت تي مبني تجزيو آهي، جامي اڄوڪي سنڌي ادب جي صورتحال تي صحيح سوچي ٿو. اڄ جو ادب حالتن جي عڪاسي تہ ڪري ٿو يا وري ادبي عمل تہ موجود آهي پر حالتن کي تبديل ڪرڻ جو ساهس نٿو رکي. ان جو سبب بہ ويچارينداسين تہ سمجھہ ۾ اچي ويندو. اهو صحيح آهي تہ قومن جي مزاحمتي جنگ جي شروعات ادب ۽ فن ڪندو آهي، پر اسان جو اديب اها مزاحمت انهيءَ ڪري نٿو ڪري تہ دنيا هڪ اسٽيٽس جي واهيات ڊوڙ ۾ شامل ٿي وئي آهي. جنهن ۾ سنڌ ۾ ادب Death of Author جي بلڪل اُبتڙ Excited Author واري صورتحال ۾ آهي. اسان وٽ ادب جي محرڪن بجاءِ اديب محرڪ وڏيڪ نظر اچن ٿا. جامي جا هن ڪتاب ۾ بہ مضمون اهڙا آهن، جيڪي ان حوالي سان ڌيان ڇڪائين ٿا. هڪ ”ڇا سنڌي ادب جمود جو شڪار آهي؟“ ٻيو ”ڇا هاڻي ادب جو سماجي ڪارج نہ رهيو آهي؟“ ٻنهين مضمون ۾ جامي هڪ اهم ڳالھہ ڪئي آهي، جيڪا خود منهنجي مَن ۾ هئي تہ جڏهن کان اسان وٽ ترقي پسندي ڊاگما جو شڪار ٿي ۽ ترقي پسنديءَ جي بچاءُ ۾ رسول بخش پليجي ”سَندي ذات هنجن“ لکيو تہ اسان وٽ اهو فيشن ٿي ويو تہ سارتر، ڪاميو يا ڪافڪا يا سنڌ ۾ ماڻڪ جي ڳالھہ ڪرڻ وارن کي مايوس ۽ هڪ خاص لفظ ”فرسٽريٽڊ ڪامريڊ“ سان نوازيو ٿي ويو. جيئن ٽيڪ سنڌ ۾ بادل جمالي، مدد علي سنڌي، ممتاز مهر، شوڪت حسين شورو، ممتاز مهر ۽ ٻيا ڪوڙ اهڙا ليکڪ هئا، جن وجوديت کان متاثر ٿي ڪهاڻي يا ناول ۾ فرسٽريشن ۽ زندگيءَ جي ائبسرڊٽي بہ آندي، پر تنقيد ائين نہ ٿيڻ گهرجي ها، جيڪا ترقي پسنديءَ جي جارحاڻي رويي سان ڪئي وئي ٿي. اهڙيءَ طرح اسان وٽ فرائيڊ جو نالو وٺڻ سان ماڻهو جو توجھہ سيڪس ڏانهن وڃي ٿو. اهو سراسر ظلم آهي تہ جن نہ سارتر کي پڙهيو نہ ڪافڪا کي، نہ البرٽ ڪاميي کي پڙهيو نہ فرائيڊ کي پڙهيو رڳو ڪجھہ اردو ڪتاب پڙهي اهي ڇتي تنقيد ڪرڻ لڳا. جاميءَ جي اها ڳالھہ بہ ٺيڪ آهي تہ سنڌي ادب عالمي معيار جو نہ سهي پر ان کي سنڌس جائز

Gul Hayat Institute

حيثيت ملڻ گهرجي. جامي انهيءَ تلخ حقيقت ڏانهن اشارو ڪري ٿو ته تنقيد مڪمل غيرجانبداريءَ جو نالو آهي، نه ته ڪنهن جا پَٽڪا لاهجن نه وري تعريفن جون پُليون ٻَڌجن. ڳالهه جو بنيادي نُڪتو اهو هو ته ادل سومري جي ڪتاب ۾ ڪيسٽ جي مهورت تي فهميده رياض چيو ته سٺ جي ڏهاڪي کان پوءِ سنڌي ادب بيهجي ويو آهي. جنهن تي جامي صاحب جو اعتراض بلڪل درست آهي. ادب نه پر هڪ دور ختم ٿي ويو آهي. 60ع کان پوءِ جيڪي اديب پيدا ٿيا اهي اڳ کان وڌيڪ شاهڪار هئا، سندن مطالعي يا لکڻيءَ جي معيار کان انڪار ناهي. مان سمجهان ٿو ته جيڪو اديب پنهنجو دور گذاري ٿڪجي ويهي رهي ٿو يا جوانيءَ واري روماني سگهه نٿي رهيس، اهو سمجهڻ لڳي ٿو ته ادب بيهجي ويو آهي. ڪوڙ سارا اسان جا سينيئر اديب جن کي اسان پنهنجي قوم جو هيرو ٿاهي ڇڏيو، انهن مان گهڻا Nostalgia جا شڪار ٿي ويا، هنن انگريزيءَ ۾ لکڻ شروع ڪيو يا انگريزيءَ ۾ پڙهڻ شروع ڪيو. گهڻا ٿي وي ڊرامن ڏانهن هليا ويا ، گهڻا ماٺ ڪري ويهي رهيا، هر نسل پنهنجي دور جي خود ثنائي ۾ گم ضرور ٿيندو آهي، پر ادب ڪٿي به نٿو بيهي. تازو شبنم گل جي ڪهاڻين جو ڪتاب مليو سندس هڪ ڪهاڻي ”منجهند جو هڪ پَل“ پڙهي مون کي احساس ٿيو ته اسان جي ڪهاڻيءَ کي گولي ناهي لڳي، اسان جو ڪهاڻيڪار اڄ جي جديديت پُڄاڻان واري دور ۾ ساهه کڻي ٿو ۽ سگهاري نموني احساس ۽ تخيل جي سگهه رکي ٿو. سندس احساس به زنده آهن ته سندس محرڪ به متحرڪ آهن. تنهن ڪري جامي بلڪل صحيح ٿو چوي ته ادب شيخ اياز ۽ امر جليل تي اچي بيهي ڪونه رهيو پر نئين فڪري ماڳ تي پهتو آهي.

جاميءَ جو ٻيو مضمون به انتهائي اهم آهي، جيڪو اعجاز منگيءَ جي مضمون ”ادب جو سماجي ڪارج نه رهيو آهي“ جي جواب ۾ آهي. ادب جو سماجي ڪارج نه رهيو آهي، بلڪل..! ڪمرشل، واپاري، ڏيتي ليتي، وڪر واري سماج ۾ ادب جو ڪهڙو ڪم؟ جتي ٻه ۽ ٻه جوڙڻ، ونڊ ڪٽ، پاڇيءَ جي ڳالهه هجي اتي ادب جو ڪهڙو ڪم، جتي بليڪ

Gul Hayat Institute

ميلنگ، ڀتي خوري، دباءُ، ڊٿونس، بربريت، ذهني عذاب جو دور هجي اتي ادب جو ڪهڙو ڪم؟ جتي علم نہ ڪپي، جتي ڄاڻ جو مذاق اڏايو وڃي، جتي سچ ۽ ڪوڙ جي آئيڊيالوجي ئي گم ٿي وڃي اتي ادب جو ڪهڙو ڪم؟ پر ڇا انسان هارائي ڇڏيو؟ يا اهو آخري دور آهي، هاڻي ڪا بہ تبديلي نہ ايندي؟ وڏي ۾ وڏو ڊاگما اهو آهي تہ هاڻي ادب جو دور ختم ٿي ويو آهي ۽ صحافت انهيءَ جي جڳهہ وٺي ڇڏي آهي. ادب نفيس جذبن ۽ نون خوابن جو نالو آهي، ادب آسمان جيڏي وسعت ۾ اُڏامڻ جو نالو آهي، ادب هڪ نئين دنيا تلاش ڪرڻ ۽ جستجوءَ جو نالو آهي، ادب تہ تخيل جي ڏرتيءَ مٿان وَسي پوڻ جو نالو آهي، ادب اڪيلائيءَ ۾ خوابن جي اڪين سان محبوب کي ڏسڻ، ساڻس رسڻ پرچڻ جو نالو آهي، ادب وجود جي خال ۾ جوشِ حيات ڀرڻ جو نالو آهي، ادب جاري ۽ ساري زمان ۽ مڪان جو نالو آهي، ادب تہ حُسن جي ڊسڪور ڪرڻ ۽ سندس اشتهار جو نالو آهي، ادب تہ دنيا کي جمالياتي سير ڪرائڻ جو نالو آهي. ڇا صحافت اهو سڀ ڪري سگهي ٿي؟ ميڊون ٿا تہ صحافي دنيا جون تازيون خبرون ڏئي ٿو مسئلن جي نشاندهي ڪري ٿو پر صبح جو ٿي وي کول تہ لاشن جون تصويرون، يا سياستدانن جي ڪرپشن جون خبرون، يا اخباري ڪالم يا ايڊيٽوريل ڇا ادب جي جڳهہ وٺي سگهن ٿا؟ مان سمجهان ٿو تہ سنڌ ۾ تہ هاڻي صحافت متعارف ٿي آهي، پر دنيا ۾ اهو شعبو ڪڏهن ڪان اُپري آيل آهي، پر اُتي روز سُٺا ناول، ڪهاڻيون، شاعري لکجن ٿا. جاميءَ جي ٻئي مضمون ”شاعري ديواني جي خواب آهي“ ۾ انهيءَ جو جواب ڀرپور نموني ڏنل آهي، جنهن ۾ جاميءَ رسول همزا توف جو مثال ڏيندي ٻڌايو آهي تہ پراڻي زماني ۾ باهہ ٻارڻ ڏکي هوندي هئي، پوءِ ٻريل باهہ جي حفاظت ڪئي ويندي هئي تہ اها باهہ وسامي نہ. ڪجهہ خاندان اهڙا هوندا هئا، جن جو ڪم اهو هوندو هو تہ هو باهہ وسامڻ نہ ڏين. اهڙيءَ طرح شاعر جو ڪم آهي تہ خوابن، خيالن، احساسن، جذبن، انسانيت، ۽ زندگيءَ ۾ نيون حُسناڪيون ڀرڻ لاءِ ٻرندڙ لاٽ کي زنده رکي.

Gul Hayat Institute

جاميءَ جي اڪيڊمڪ تنقيد هجي يا وري عملي تنقيد پر جامي گِهرائي سان هڪ هڪ شيءِ جو جائزو ورتو آهي. سندس اندازِ بيان ايئن آهي، جيئن سمنڊ جون لهرون اُٿلنديون وڃن. يا صبح جي پهر ۾ هوا جا جهُوٽا هجن. سندس سمجهائڻ جو طريقو سادو ۽ آسان آهي، جنهن جي ڪري جاميءَ جي هر ڳالهه آسانيءَ سان ڪميونيڪيٽ ٿئي ٿي. جامي هڪ گهڻ رخو سوچيندڙ ۽ پڙهندڙ ليکڪ ۽ دانشور آهي، هن پاڻ کي هميشه سماجي تعصب يا گِلا خوريءَ واري ۽ شڪايتي ڪلچر کان بچايو آهي. اڪثر ماڻهن جي ڪم جي رفتار سبب سندن ڪم جو مقدار ته وڌندو آهي پر معيار ساڻو نه هوندو آهي، پر جاميءَ جي اها خصوصيت آهي ته سندس مقدار ۽ معيار ٻئي اعليٰ ۽ اپ ڏيئي آهن. جامي جو هيءُ ڪتاب تنقيد جي موضوع ۾ سنڌي ادب کي مالا مال ته ڪندو پر ساڳئي وقت ڪيترن مونجهارن ۽ سوالن کي حل ڪندو. تنهن ڪري تنقيد جي ميدان ۾ پلي جاميءَ سان ڪنهن جا اختلاف هجن پر هيءُ ڪتاب ڪيترن مونجهارن کي يا بند گهٽيءَ جي رستي کي کولي ٿو باقي ته سڀ ڪنهن جو پنهنجو گسُ آهي.

پروفيسر ڊاڪٽر غفور ميمڻ
چيئرمين
سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد
نومبر 2017

Gul Hayat Institute

●

پنهنجي طرفان

تنقيد تنقيدي شعور مان اُسرندي آهي، تنقيدي شعور وري علم، عقل ۽ ادراڪ مان جُڙندو آهي. تقليد نہ رڳو تخليق جي نفي آهي پر اُها تنقيدي شعور جي پڻ نفي آهي. جڏهن تہ تخليقي ۽ تنقيدي عمل مختلف هوندي بہ هڪٻئي سان جُڙيل ۽ ڪن حالتن ۾ ٻنهي مشروط پڻ آهن. قرت العين حيدر يعني عينيءَ جي استاد (علامہ آءِ آءِ قاضيءَ جي دور ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ انگريزي شعبي جي استاد) ۽ ننڍي کنڊ جي وڏي ادبي نقاد ڊاڪٽر احسن فاروقيءَ تنقيد کي تخليقي عمل ڪوٺي ان جي امتزاج کي "تخليقي تنقيد" سڏيو هو. تنقيدي شعور سماج جو جوهر آهي ۽ ان جو ادب، سياست، فن ۽ زندگيءَ جي هر شعبي سان بنيادي ۽ تمام ڳُوڙهو ۽ ڳُتيل لاڳاپو آهي.

Gul Hayat Institute

فلسفي ۽ سائنس ۾ گهري دلچسپيءَ ۽ انهن جي ڳوڙهي مطالعي سبب "تنقيد" (ڀئي يعني علمِ تنقيد ۽ فنِ تنقيد) ۾ منهنجي تڏهن کان خاص دلچسپي رهي آهي، جڏهن کان مون شعوري طور لکڻ جي شروعات ڪئي، معنيٰ اَسيءَ جي ڏهاڪي کان وٺي. جيئن ته منهنجو تعلق ادب، سياست ۽ سائنس ٽنهي شعبن سان رهيو آهي، ان ڪري مون تنقيد جي علم، فڪر ۽ فن جو اطلاق پڻ ادب، سياست ۽ سماج ٽنهي شعبن ۽ موضوعن تي پئي ڪيو آهي. ان ڪري منهنجي وِرلي ڪا لکڻي هوندي جنهن ۾ ادبي، فڪري، سماجي، سياسي، نظرياتي يا فني تنقيد جو اثر ڇٽو نه هوندو. ان حوالي سان جي تنقيد جي لحاظ کان مان پنهنجي گَڏَ ڪريان ته ڇئي سگهان ٿو ته مان ادب توڙي سياست ۽ سماج جي پرک جي لحاظ کان فڪري تنقيد جو ماڻهو آهيان، جنهن کي فڪري نقاد به ڇئي سگهجي ٿو.

ادبي تنقيد جي حوالي سان منهنجون ادبي لکڻيون پڻ اَسيءَ جي ڏهاڪي کان مختلف رسالن ۽ خاص طور هلال پاڪستان اخبار ۽ ان جي ادبي رسالي ۾ شايع ٿيڻ شروع ٿيون. اُنهن مان گهڻيون لکڻيون اڄ مون وٽ محفوظ نه آهن ۽ نه وري سنڌ ۾ ڪنهن اداري وٽ اُهي رسالا ۽ اخبارون سنڀاليل آهن. جيڪي لکڻيون هٿ اچي سگهيون، اُنهن کي ٻن جلدن ۾ ترتيب ڏنو اٿم- ان ڏِس ۾ هيءُ پهريون ڪتاب آهي. هن ڪتاب جو ڇڱو حصو ادبي تنقيد جي تصور، ان جي مختلف پاسن، ان جي اهميت، محرڪن ۽ ڪارج متعلق آهي، جيڪي گهڻي ڀاڱي منهنجا ڏنل ليڪچر آهن، جن کي اُتاري، ايڊيٽ ڪري ۽ ڪٿي ڪٿي ٿورو وڌائي مضمونن جي شڪل ڏني وئي آهي، خاص طور "ادبي تنقيد جا محرڪ ۽ سماجي ڪارج" ۽ "ادب ۽ فن بابت غلط تصور ۽ مفروضا" دراصل منهنجا ليڪچر ئي آهن. جڏهن ته ڪتاب ۾ اطلاقي تنقيد جي حوالي سان پڻ ڪافي مضمون ۽ ليک شامل آهن. هن ڪتاب ۾ ادب جي ڪارج ۽ اديب جي سماج ۾ ڪردار تي پڻ ڪيترن ئي مضمونن ۾ تنقيدي خيال پيش ڪيا ويا آهن. حقيقت ۾ ڏٺو وڃي ته منهنجو اڳ

Gul Hayat Institute

شايع ٿيل ادبي ڪتاب ”سَندي جوڳيان ذات“ پڻ بنيادي طور ادبي پرک جو ئي هڪ فڪري ۽ ادبي ڪتاب آهي. جنهن ۾ لطيف سائينءَ کان وٺندي شيخ اياز ۽ استاد بخاريءَ کان وٺندي آڪاش انصاريءَ ۽ اياز گل جي شاعريءَ تائين جو اڀياس ڏنو ويو آهي. ”سندي جوڳيان ذات“ بنيادي طور سنڌ جي جديد تاريخ جي انيڪ شخصيتن جي حوالي سان ادبي ۽ فڪري پرک جو ئي ڪتاب هو پر هن ڪتاب جي نوعيت ٻي آهي، جيڪا خالص ادبي تنقيد جي موضوعاتي دائري ۾ اچي ٿي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ تنقيدي ادب جي حوالي سان ۽ ان ۾ به فڪري تنقيد جي حوالي سان معياري ڪتابن جي وڏي کوٽ آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ جتي ادبي تنقيد جي علمي، فڪري، فني، لسانياتي پاسن تي ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي يا سنڌي ٻوليءَ ۾ ادبي تنقيد جو پورو نظام جُڙڻ ڪرڻ جي گهُرج آهي، اُتي ان نظام جي بنياد تي سنڌيءَ ۾ اطلاقي تنقيد جي پڻ وڏي گهُرج آهي. ان ڏِس ۾ منهنجو ادبي تنقيد جو ٻيو جِلد اطلاقي تنقيد بابت لکڻين تي ئي مشتمل آهي. اطلاقي تنقيد ۾ سنڌي ادب ۾ شاعريءَ جي ڪلاسيڪل دور، جديد دور، سنڌي ڪهاڻيءَ، افساني، ناول، سفرنامي، سوانحي ادب سميت خود سنڌيءَ ۾ ٿيل ادبي تنقيد جو تنقيدي اڀياس ڪرڻ جي وڏي ضرورت آهي. اميد ڪريان ٿو ته سنڌي اديبن، ادب سان چاهه رکندڙن ۽ ادب جي شاگردن توڙي محققن لاءِ هيءُ ڪتاب دلچسپ ۽ لاڀائتو ثابت ٿيندو. مان دلي طور ٿورائتو آهيان ادي ڊاڪٽر فهميده ميمڻ ۽ ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ جو جن هن ڪتاب تي تفصيلي اڀياس لکيا آهن، جن کي مهاڳ طور ڪتاب ۾ شامل ڪيو اٿم. هن ڪتاب ۾ شامل ڪجهه مضمون ڪتاب جو مسودو ٻنهي اسڪالرن کي ڏيڻ کانپوءِ مليا، ان ڪري اُهي ڪتاب ۾ بعد ۾ شامل ٿيا ۽ ٻنهي اسڪالرن جي نظر مان اُهي مضمون نه گذريا، ان ڪري سندن اڀياس ۾ انهن جو ذڪر موجود نه آهي. ساڳئي وقت مان سنڌي ادب جي ٻن نوجوان اسڪالرن ڊاڪٽر احسان دانش ۽ ڊاڪٽر فياض لطيف جو پڻ ٿوائتو آهيان. جن ڪتاب جي بيڪ ٽائيٽل لاءِ به لفظ لکيا آهن.

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر فهميده ميمڻ ۽ ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ جي اپياسن ۾ اُٺاريل ٻن نقطن بابت مان هتي مختصر ويچار پيش ڪرڻ چاهيان ٿو. ڊاڪٽر فهميده حسين منهنجي ڪتاب ۾ ”آفاقي ادب“ جي اصطلاح بابت ڏنل منهنجي راءِ جو نهايت عالمانه لسانياتي توڙي معنوي جواب ڏنو آهي ۽ منهنجيءَ راءِ سان اختلاف ڪيو آهي. مان سندن عالمانه راءِ جو احترام ڪندي وري ساڳي ڳالهه تي زور ڏيڻ چاهيندس ته لفظن جي لفظي معنيٰ ڪان سماج ۾ اُنهن جي مروج اصطلاحي معنيٰ ڪي وڌيڪ اهم سمجهيو ويندو آهي ۽ الهامي يا آفاقي ادب جا اصطلاحي تصور گهڻي ڀاڱي مذهبي تشريحن جي تناظر ۾ سمجهيا ويندا آهن. گهڻو زمانو ماڻهو ايئن سمجهندا هئا ته ”ڏات“ انسان کي ”ملندي“ آهي ۽ اُها محنت، رياضت، ڏيان ۽ تخليقي پورهيي سان حاصل ڪبي يا وڌائبي نه آهي، جڏهن ته حقيقت ان جي اُبتڙ آهي. جيئن لطيف سائينءَ ان جي حَسين وضاحت ڪئي آهي ته ”ڏات نه آهي ذات تي، جو وَهي سو لَهي!“ پر انساني تاريخ ۽ خاص طور اوير جي سماجن ۾ ڊگهو عرصو تخليقي عظيم شاعريءَ کي الهامي يا آفاقي سمجهيو ويندو هو. منهنجو چوڻ اهو آهي ته هر فڪر جو دور ۽ نظام پنهنجا نمائنده اصطلاح پاڻ سان گڏ آڻي ٿو ۽ تخليق به ڪري ٿو. ان ڪري اسان کي عظيم ادب جي ڪَٿَ يا ميجتا وقت مذهبي اصطلاحن جي معنويت تي ٻَڌل Connotations کي استعمال ڪرڻ کان پاسو ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته عوام يا سماج جي اڪثريت انهن اصطلاحن جي نسبتي مفهوم کي ايئن نه ٿي ڪٿي يا سمجهي جيئن عالمانه انداز سان دوست طور ڊاڪٽر فهميده ان جي تشريح ڪئي آهي. اها تشريح اڪيڊمڪ سطح تي لازمي طور ايئن ئي ٿيڻ گهرجي پر ان جي اصطلاحن جي استعمال کان پاسو ڪجي ته بهتر. ڇاڪاڻ ته اُهي اسان جهڙن پسمانده سماجن ۾ عوام لاءِ فڪري مغالطن ۽ مونجهارن جو سبب بڻجن ٿا.

ان حوالي سان ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ جي هڪ ڳالهه جي به وضاحت ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان. جيڪا هن ايڪويهين صديءَ جي

Gul Hayat Institute

ادبي نظرين جي حوالي سان ڪئي آهي. جيئن تہ هن ڪتاب ۾ ادبي تنقيد جي نظام بابت شامل خاص طور بہ طويل مضمون بنيادي طور ڪي مضمون نہ پر منهنجا ليڪچر آهن، ان ڪري مون انهن کي پڙهندڙن جي سطح آهر سادو ۽ سليس ڪري رکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ اُهي موضوع ايڪويهين صديءَ جي ادبي نظرين جي نسبت سان آهن بہ ڪونہ. انهن نظرين جو اطلاق مون پنهنجي اطلاقي ادبي تنقيد جي ڪتاب ۾ ڪيو آهي. ان ڪري اصل ۾ هن ڪتاب جو علمي ۽ فڪري پاسو ادب جي نظرين کان وڌيڪ ادبي تنقيد جي نظام بابت آهي، جنهن جا سمورا بنيادي پاسا مون گهرائيءَ سان واضح ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

مجموعي طور ادبي تنقيد لاءِ لطيف سائينءَ جي هن بيت کان بهتر ڪا ٻي تشريح ٿي نٿي سگهي:

آڪِ اُلٽي ڏار، وَڻ اُلٽو عام سين،
جي لهوارو لوڪ وهي، تہ تون اُوچو وهُہ اوڀار،
منجهان سوچ ٻهار، وَڻ پُٽيرو پرينءَ ڏي
(لطيف)

جامي چانڊيو

30 مئي 2018ع،
حيدرآباد، سنڌ.

Gul Hayat Institute

جامي چانڊيو

جامي چانڊيو سنڌي ٻوليءَ جو اَهڙو نرالو نقاد آهي، جنهن جي تنقيد ۾ تخليق وانگي هن جي شخصيت ڳوهي پئي آهي. سليقي مندي شرافت ۽ وقار هن جي تنقيد جي مٽي ڳوهن ٿا. دراَصل تنقيد شريف ماڻهن جو ئي ڪم آهي، ۽ بدقسمتيءَ سان اها اَسان وٽ بدتميز ماڻهن وٽ يرغمال آهي. جاميءَ وڏو ڪم اهو ئي ڪيو آهي، ته هن پنهنجي تنقيد ۾ پنهنجي شخصي شرافت پيري، ان کي هڪ اَلڳ روايت جو درجو ڏنو آهي. جاميءَ جي تنقيد پنهنجي فهم، گهرائي، منطق ۽ دليل سان ڀالهائي ٿي، ۽ اَحساساتي ۽ تاثراتي نه هوندي به ان ۾ مزيدار تخيل آميزي ۽ اَفسانوي جماليات موجود ملندي چاڪاڻ ته هو فلسفي، تاريخ ۽ سياست جو شاگرد آهي، تنهن ڪري هلڪي ڦلڪي ڳالهه رواجي تخليق يا سڪٽي جمالياتي لفاظي هن کي ذرو به متاثر نٿي ڪري. هن وٽ خيال بجاءِ بنيادي حيثيت فڪر جي آهي، ۽ اَعليٰ ۽ اَدنيٰ تخليق کي پرکڻ جي ڪسوٽي ۽ پئمانو به اهو ئي آهي.

✍ ڊاڪٽر اِسحاق سميجو

جامي چانڊيي جا ڇپيل ڪتاب

١. تنهن پاڙيءَ پُنا ڏينهڙا (پاڪستان ۾ رياستي بحران ۽ قومي سوال) (٢٠٠٦ع)
٢. تبديليءَ جا محرڪ ۽ سنڌ جو آئيندو (٢٠٠٧ع)
٣. جمهوريت، صحافتي اخلاقيات ۽ ميڊيا (٢٠٠٧ع)
٤. ايم ڪيو ايم جي سياست ۽ سنڌ (ڇاپو ٽيون) (٢٠٠٧ع)
٥. ڪي ماڻهو تاريخ ٿين ٿا (٢٠٠٧ع)
٦. اَدب، سياست ۽ سنڌي سماج (چوند فڪري ليڪچر)
٧. پاڪستان ۾ جمهوري وفاقيت جو بحران ۽ قومي خودمختياري (٢٠١٢ع)

Gul Hayat Institute

٨. پاڪستان ۾ جمهوري وفاقيت ڪا بحران اؤر قومي خودمختياري (اَپريل ٢٠١١ع)
٩. سنڌ ۾ قبيلائي ۽ شهري دهشتگرديءَ کي ڪيئن منهن ڏجي؟ (آڪٽوبر ٢٠١٠ع)
١٠. ڦريا پَسي ڦيڻ! (٢٠١٦ع) (پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي سياست جو تاريخي ۽ تنقيدي جائزو)
١١. سَنڌي جوڳيان ذاتِ (ڊسمبر ٢٠١٦ع) (فڪري، اَدبي ۽ علمي پرک)
١٢. سنڌي سماج (تاريخي ۽ تنقيدي اَپياس) (٢٠١٨ع)
١٣. وفاقيت ايڪ تعارف، جارج اينڊرسن، ترجمو : جامي چانڊيو.
١٤. رسول بخش پليجي جون مڪمل تحريرون (٢٠٠٥ع) (سياسي اَدب (ڀاڱو پهريون، جلد ١)، مرتب : جامي چانڊيو.
١٥. رسول بخش پليجي جون مڪمل تحريرون (٢٠٠٦ع) (سياسي اَدب (ڀاڱو پهريون، جلد ٢)، مرتب : جامي چانڊيو.
١٦. رسول بخش پليجي جون مڪمل تحريرون (٢٠٠٧ع) (سياسي اَدب (ڀاڱو پهريون، جلد ٣)، مرتب : جامي چانڊيو.
١٧. رسول بخش پليجي جون مڪمل تحريرون (٢٠١٢ع) (تنقيدي ۽ تخليقي اَدب، ڀاڱو پهريون، جلد-٤، مرتب : جامي چانڊيو.
١٨. سنڌ ڪيس (نومبر ٢٠٠٩ع)، سهيڙيندڙ : جامي چانڊيو.
١٩. پاڪستان ۾ قومي تضاد اؤر سکون ڪا مقدمہ (ڊسمبر ٢٠١٠ع)، مرتب : جامي چانڊيو.
٢٠. شيخ اَياز (فيبروري ١٩٩٨ع) (سنڌي اَدب ۾ تنقيد، اينٿالاجي، حصو پهريون، مرتب : جامي چانڊيو)
٢١. ڪلاسيڪي ۽ جديد سنڌي شاعري (٢٠٠٧ع) (سنڌي اَدب ۾ تنقيد، اينٿالاجي، حصو ٻيو، مرتب : جامي چانڊيو)
٢٢. اَفسانوي ۽ فڪري اَدب (٢٠٠٧ع) (سنڌي اَدب ۾ تنقيد، اينٿالاجي، حصو ٽيون، مرتب : جامي چانڊيو)
٢٣. لبرل ازم : هڪ اَپياس، سنڌيڪار : جامي چانڊيو.

Gul Hayat Institute

هري موٽواڻي

جيڪو پنج هزار ورهين کان سنڌي هو

✍ پروفيسر اَعجاز قريشي

هري موٽواڻي سنڌ ۽ هند جو هڪ ناميارو ۽ ڳاڻ ڳٽيو اَديب، عالم ۽ ڪهاڻيڪار هو. سنڌ، جنهن ۾ موهن جو دڙو آهي، جنهن ۾ سنڌو درياه وهي ٿو ۽ سنڌ جي سينڌ سنواري ٿو. هري اُن ئي ڌرتيءَ تي جنم ورتو، پليو، نپنو، وڏو ٿيو ۽ پنهنجي اَدبي ذات جي جوت سان ڌرتيءَ کي جڳمڳ جرڪايائين ۽ اُن لاءِ پاڻ مسلسل جاکوڙ ڪيائين ۽ ٻوليءَ لاءِ هڪ تحريڪ جو رواج ڇڏي ويو. هري موٽواڻي پاڪستان ٺهڻ کان اَڳ ۾ پنهنجن ڪجهه عزيزن سان ملڻ لاءِ هندستان ۾ هردوار هليو ويو هو ۽ ورهاڱي ٿيڻ وقت واپس اَچي نہ سگهيو ۽ اُتي ئي رهجي ويو. ڪيس ماترڀومي ۽ ان جي ٻولي ۽ اَدب سان نينهن جي سُٽي پيل هئي ۽ اُهو ئي سبب آهي تہ هن شادي، ٻارن جي سنڀال ۽ پنهنجي معاشي بهتريءَ کانسواءِ هڪ رسالو پڻ جاري ڪيو، جنهن جو نالو ’ڪونج‘ آهي. ’ڪونج‘، سنڌ ۽ هند جي اَديبن، عالمن، محققن، شاعرن کي تمام گهڻو اَڳيان آندو ۽ سندن وچ ۾ ڀانڊاپي جي پُل بڻيو. هري ان رسالي کي پنهنجي اولاد وانگي ئي پاليو، ڇو تہ انهيءَ رسالي جيڪو اَدب پيدا ڪيو، اُهو سنڌي اَدب لاءِ وڏو اَهم واڌاري جو سبب بڻيو. هريءَ ان رسالي کي ١٩٦٠ع کان شروع ڪيو ۽ اُهو سلسلو اَڃا هلندو پيو اَچي. سندس مرتبي کي اَڃا بہ ٿي مهنا ئي مس ٿيا آهن، پر سندس ويجهن دوستن، جيڪي ساڻس گڏ رسالي جا ايڊيٽر بہ رهيا، رسالي کي جاري رکيو اَچن. گهٽ ۾ گهٽ ايندڙ پنج سال ڪونج کي جاري رکندا تہ جيئن اهو پنجاه سالن واري گولڊن جبلي ماڻي سگهي. هريءَ جي ان رسالي کي ڏري گهٽ ٥٠ سال پورا ٿيڻ تي داد کانسواءِ نٿو رهي سگهجي. (هاڻ تہ ڊائمنڊ جبلي اَنڪ جو مهورت بہ ايڊيٽر نند ڇڳاڻيءَ ساڌو ٻيلا سکر - سنڌ ۾ 29/11/2019 ڪري ويو.)هن لڳاتار هر مهني ان کي شايع ڪيو، جنهن جو پڻ هن کي

Gul Hayat Institute

جسُ هجي. اَسان جي تجربي مطابق اَهڙا ڪم صرف ادارا ئي ڪندا آهن، پر هيءُ ڪم هن اَڪيلي شخص ڪري ڪيترن ئي اَدبي ۽ ثقافتي ادارن کي پوئتي ڇڏيو آهي. هريءَ جي اَدبي زندگي سنڌ ۾ ئي ١٠ سالن جي عمر کان شروع ٿي ۽ هوُ ڪيترا ئي ڪتاب پڙهڻ لڳو هو. ان دؤر ۾ ئي سندس ذهن تي بنگالي ٻوليءَ جي هڪ وڏي ليکڪ شرت چندر چٽرجي جي ناول 'آخرين التجا'، جنهن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڄيٺ آڏواڻيءَ ڪيو هو، جو سندس ذهن تي گهرو اَثر ٿيو. اُن ڪانپوءِ هريءَ ڪتاب ۽ لکڻ سان پنهنجو چاهه ۽ ناتو وڌايو. ان ماحول کان متاثر ٿي هري ڪلڪتو ۽ بنگال گهميو ۽ بنگالي سماج جو مشاهدو ڪيو ۽ اهو مشاهدو ڪيس 'پاڙيارا پکي' ناول لکڻ وقت ڪم آيو. هري گهڻو تڻو هندستان ۾ هردوار ويندو هو، اُتي 'مدو' سندس پيار بڻجي ويئي هئي ۽ جڏهن هريءَ جي شادي ١٩٤٥ع ۾ ٿي، تہ ڪانئس مدو پريرو ٿي وئي. حقيقت ۾ مدو سندس پهريون ۽ سچو پيار هو. هريءَ کي ورهاڱي ڪانپوءِ سنڌ نہ اَچڻ جو تمام گهڻو ڏک رهيو، جيڪو ١٩٨٦ع ۾ ختم ٿيو، جڏهن هوُ پهريون ڀيرو پنهنجي ڌرتي ڏسڻ لاءِ هندستان مان ڪهي هتي آيو. هريءَ ڪڏهن بہ پنهنجي ساٿيهہ کي نہ وساريو.

سڄڻ ۽ ساٿيهہ ڪنهن اَڻاسيءَ کي وسري،
حيف تني کي هوءِ، وطن جن وساريو.

هريءَ جو سنڌو درياهہ سان تمام گهڻو لڳاءُ رهيو. اَهڙو ذڪر بار بار پنهنجين لکڻين ۽ ڪچهرين ۾ ڪندو رهيو. هڪ ڀيري شيخ اَياز سنڌي هندن کي اِهو طعنو ڏيندي چيو تہ توهان سنڌي هندن هميشه هميشه سنڌوءَ بدران گنگا کي اَهميت ڏني. هريءَ جو خيال آهي تہ اَياز اِها تہ چڻ ڪيس چمات هڻئي هئي ۽ هوُ پنهنجيءَ هڪ لکڻي 'چندن جي ڪاٺ جي خوشبو' ۾ ان جو اعتراف ڪري ٿو ۽ اهو ٻڌائي ٿو تہ ان ڳالهہ جو اَحساس سيني کي ٿيو ۽ تڏهن ئي نارائڻ شيام اِهو پڇتاءُ ظاهر ڪندي چيو : ''گنگا جمنا اَمرتا اَمرت، ليڪن ٿڃ تہ سنڌو آهي.'' هريءَ اِئين لکيو آهي تہ ''مان سنڌ ۽ سنڌوءَ کي ڪڏهن

ٻه وساري نه سگهندس. توڙي جو گنگا منهنجي پالڻهار ماسي آهي.‘‘

هري تمام سٺو ڪهاڻيڪار ۽ ناول نگار هو. ڪهاڻيءَ جا ڪئين ڪردار وٽس هلي ايندا هئا ۽ هوءُ اُنهن مان چونڊ ڪري پنهنجي ڪهاڻيءَ کي زندگي بخشيندو هو. هن جي ڪهاڻين جا ڪردار جيئرا جاڳندا آهن. جن پڙهندڙن جي ذهنن تي تمام گهرا اَثر ڇڏيا آهن. هريءَ جي ڪهاڻين جو رنگ ڍنگ ۽ اَنداز اَلڳ ۽ منفرد رهيو آهي. هن جي پهرين ڪهاڻي ’ٽڙي پار‘ آهي، جيڪا هن ١٩٦٠ع ۾ لکي ۽ پوءِ انهيءَ سال ڪونج ۾ ڇپي. هري ڪهاڻين کان سواءِ ڪجهه ناول پڻ لکيا آهن. هن ناول دير سان لکيا. سندس پهريون ناول هن جي سنڌ جي پهرئين سفرنامي ڪانپوءِ جو لکيل آهي. سنڌ جي نالي واري اَفساني نگار ۽ ايڊيٽر طارق اَشرف سندس سنڌ جي پهرئين سفرنامي جي مهاڳ ۾ لکيو آهي : ’’هن سفرنامي لکڻ ڪانپوءِ هريءَ جو اَدبي قدر ٻه ڀارت جي تمام وڏي سنڌي ليکڪ موهن ڪلپنا کان گهٽو گهٽ نه رهندو. هريءَ جا ڪي ڪي جملا اَهڙا وڻندڙ ۽ متاثر ڪندڙ آهن، ڄڻ اُهي هريءَ جا نه بلڪ ڪنهن وڏي شاعر جي رچنا مان ورتل هجن. مان سنڌ ۾ رهان ٿو، سنڌ جي شين کي سوين نه بلڪ هزارين ڀيرا ڏٺو اَٿم، پر ڪن ڪن شين ۽ نظارن جو ذڪر هريءَ اَهڙي نموني ڪيو آهي، ڄڻ مان ٻه سنڌ ۾ اُهي شيون پهريون ڀيرو ڏسي رهيو هجان.‘‘

هريءَ جي ناولن جا ڪردار پڻ سِڌا سنواٽا آهن. سندس ناول ’’اَبو‘‘ ورهاڱي ڪانپوءِ هندستان ۾ سنڌين جي حالتن جي عڪاسي ڪري ٿو. هن کي ان ناول لکڻ تي، سنڌ ۽ هند جي وڏن اَديبن تمام گهڻو جس ڏنو ۽ ساراهه ڪئي. هريءَ جون ڪيتريون شيون اَنگريزيءَ ۾ پڻ ترجمو ٿي چڪيون آهن. سندس اَڃا ڪجهه ڪهاڻيون ۽ لکڻيون موجود آهن. جيڪي مڪمل طور تي ڇپجي نه سگهيون آهن، پر اِها ڪوشش هلي پيئي ته هريءَ کي سنڌ ۽ هند ۾ سٺي نموني ڇپائي پڌرو ڪجي ته جيئن اَڄ جو نوجوان اَديب هن کي پڙهي سندس لکڻين مان لاڀ حاصل ڪري سگهي. هريءَ سان منهنجي ملاقات

Gul Hayat Institute

١٩٨٦ع ۾ تي، جڏهن هوُ پنهنجي ماترڀومي سنڌ گهمڻ آيو هو. سنڌ ڇڏي هندستان وڃڻ کانپوءِ ١٩٨٦ع ۾ ٻيهريون ٻيرو واپس وريو هو. مون کي طارق اَشرف فون ڪري ٻڌايو هو تہ ڪونج جو ايڊيٽر ۽ سنڌي اَديب هري موٽواڻي هندستان مان آيو آهي ۽ مون کي ساڻس اَڇي ملاقات جي نينڊ ڏني. مان ساڻ طارق اَشرف جي پريس تي، جتان هوُ 'سُهڻي' ڪيندو هو ۽ سندس گهر بہ اتي ئي پريس جي مٿان هو، وڃي مليو هيس ۽ پوءِ هريءَ سان ڪيتريون ئي رهاڻيون ڪچهريون ٿيون. هوُ جيترو وقت هتي هو، ساڻس ملاقات ٿيندي پئي آئي. پاڻ گهڻي ڀاڱي امداد ٽالپر صاحب ۽ اَدي گلشن ٽالپر جو مهمان هو. ڪيس ڪيترائي دوست ڇڪي پاڻ وٽ وٺي ويندا هئا ۽ هوُ سڀني سان ملڻ ۽ کين خوش ڪرڻ ويندو هو. هري مهرباني ڪري مون وٽ بہ قرب جا پير ڀري هڪ بہ ڀيرا آيو هو. ان کانپوءِ بہ هوُ سنڌ گهمڻ لاءِ چار پنج ڀيرا هلي آيو. هر ڀيري پنهنجن دوستن، ساٿين، اَديبن سان رهاڻيون ۽ روح رچنديون ڪندو هو ۽ هر ڀيري پنهنجي اباڻي ڳوٺ لاڙڪاڻي وڃي مٽي مٿي سان لائي ايندو هو. هري موٽواڻي دوستن جو دوست ۽ يارن جو يار هو. پاڻ جيئن مٿي ذڪر ڪري آياسين تہ 'ڪونج' رسالي کي مسلسل ڪيندو رهيو ۽ هڙئون وڙئون خرچ ڪندو رهيو ۽ ڪونج ذريعي هريءَ ڪيترائي اَديب ۽ شاعر پيدا ڪيا ۽ سنڌي اَدب جي آبياريءَ ۾ پنهنجو اَهم ڪردار اَدا ڪيو.

انهيءَ کان اَڳ ١٩٨٢ع ۾ نئين دهلي ۾ اَکل ڀارت سنڌي سڀا طرفان شاه لطيف جو ڏهاڙو عالمي ليول تي ملهايو ويو هو ۽ سڄي دنيا مان اَديب، شاعر ۽ دانشور اَچي سهڙيا هئا. منهنجو والد صاحب محترم علي اَحمد قريشي وڪيل دادو ۽ سندس دوست محترم ڊاڪٽر علي نواز بلوچ پڻ ان محفل ۾ وڃي دهلي پهتا. منهنجي والد صاحب جيڪو پڻ هڪ ليکڪ آهي، ڀِٽائي ۽ نندي ڪنڌ جي ماڻهن جو پاڻ ۾ امن ۽ ڀائيچاري تي مضمون پڙهيو ۽ اُن ڏينهن کان وٺي هري ۽ ليڇمڻ سان سندس دوستي ٿي. هري ۽ ليڇمڻ جڏهن اُن کانپوءِ هت آيا تہ خاص ڪري منهنجو والد صاحب ساڻن ملندو رهيو ۽ هوُ پاڻ ۾

Gul Hayat Institute

ڪافي گھاٽا رهيا.

گذريل ٽن سالن ۾ هري ٻه ڀيرا سنڌ آيو. ٻه سال کن اڳ ڪيس شاهه عبداللطيف جي ميلي جي سنڌ جي ثقافتي کاتي پاران دعوت ملي هئي. جنهن ۾ اَچي شرڪت ڪئي هئائين. ساڻس گڏ هندستان جي وڏن نالن ۾ محققن مان هيرو ٺڪر ۽ سڄاڻ اَديبن مان نند ڇُٻاڻي هئا. ان کان هڪ سال اَڳ پاڻ جڏهن سنڌ آيو هو ته ساڻس گڏ سنڌيءَ جو تمام وڏو شاعر ۽ قلم ڌڻي دادا لڇمڻ ڪومل ۽ ٻه ٻيا وڏا اَديب ۽ شاعر هيرو ٺڪر ۽ نند جويري گڏ هئا.

پٺائيءَ جي ميلي تي اَچڻ دؤران هري ۽ سندس ساٿي سنڌ ۾ مهنو اَڏ رهيا، ڪين سنڌ ۾ تمام گهڻو آدر ڀاءُ مليو. انهن ڏينهن ۾ پاڻ حميد سنڌيءَ پاران قائم ڪيل ”بزم روح رهاڻ“ ۾ گهڻي ڀاڱي اَچي شريڪ ٿيندا هئا ۽ اُتي هندستان ۾ سنڌين جي صورتحال، سنڌي ٻولي ۽ اَدب ۽ سنڌي اِسڪولن ۽ تعليم بابت ڪافي ڄاڻ ڏيندا هئا ۽ پوءِ ڪافي بحث مباحثو ٿيندو هو. هريءَ سنڌ ياترا بابت ٻه تمام وڏا سفرناما لکيا، جنهن مان پهرئين جو نالو ”جڙيل جن سان جند“ ۽ ٻئي جو نالو ”ماٽيءَ منجهه مهي“ آهي. ان ڪانسواءِ هو جڏهن ٻه سنڌ آيو، ان بابت پنهنجا رايا ننڍين ننڍين سفرنامن جي حوالي سان ڪونج ۾ ڇپايا. آئون جڏهن ١٩٨٥ع ۾ هندستان گهمڻ ويو هئس ته هريءَ منهنجو زبردست آدرڀاءُ ڪيو هو. بمبئي شهر گهمايائين. مانيون کارايائين. کوٺي واڏيءَ ۾ پئسن جي آڇ ڪيائين ۽ حد کان وڌيڪ عزت بخشيائين. مون سان گڏ منهنجو دوست مرحوم خان محمد پنهور پڻ گڏ هو. هن سان ٻه هريءَ جو ساڳيو رويو رهيو. اَسان جي اعزاز ۾ انهن ڏينهن ۾ سنڌ جو هڪ ٻيو ناتو ’نئين دنيا‘ جي ايڊيٽر اُتم، سندس گهر واري سُندري اُتمچنداڻي، اَدي پوپٽي هيراننداڻي، ڪيرت ٻاٻاڻي، گنو سامتاڻي ۽ ٻيا شامل اَچي ٿيا هئا. انهيءَ گڏجاڻيءَ ۾ هري سڀ جي اَڳيان اَڳيان هو. هر ڳالهه جو خيال رکيائين ٿي ۽ ور ور اَچي پڇيائين ٿي. هريءَ سان هلندي هلندي تمام گهڻي پنهنجائپ ٿي ويئي. هوُ مون کي پنهنجن ٻين دوستن

Gul Hayat Institute

وانگر هڪ سٺو دوست ۽ ننڍو ڀاءُ ڪري تصور ڪندو هو. ۲۰۰۵ع ۾ ڀٽائي ڪانفرنس جي موقعي تي هري، هيرو ۽ نند، جڏهن هتي آيل هئا، تہ ساڻن سنڌي ٻولي، اَدب ۽ ثقافت جي بهتري ۽ هندستان ۽ پاڪستان جي اَمن ڪوشش ۾ پنهنجي ڪردار تي ڪافي خيال ۽ ويچار ونڊياسين. ان ڪان هڪ سال اَڳ، جڏهن هندستان مان محترم سريش ڪيسواڻيءَ جي رهنمائيءَ ۾ سنڌي اَديبن، شاعرن، عالمن ۽ فنڪارن ۽ گائڪن جو چاليهن ڄڻن تي ٻڌل وفد هتي پهتو هو تہ مون کي آجياڻي طور هڪ ننڍو مضمون ''پلاري پونءِ اَوهان کي پليڪار چوي ٿي'' جي عنوان ان هڪ ننڍڙي پيٽا طور پيش ڪيو هو. انهيءَ ننڍڙي مضمون (ڪتابچي ۾) مون هندستان ۽ پاڪستان جي سنڌي اَديبن جي تنظيم ٺاهڻ جي تجويز پيش ڪئي هئي، جنهن جو مقصد ٻولي، اَدب ۽ ثقافت جي بهتريءَ سان گڏوگڏ ٻنهي ملڪن وچ ۾ ٿيندڙ اَمن جي بهتريءَ لاءِ ٿيندڙ ڪوشش کي هٿي وٺرائڻ هو. هريءَ ۽ هيري ۲۰۰۵ع واري سفر ۾ منهنجي هن تجويز سان اتفاق ڪندي هي تنظيم ٺاهڻ تي زور ڏنو. هيري نڪر انهيءَ سفر دؤران پنهنجي سنڌالاجيءَ ۾ ٿيل پهرين آجيان ۾ هن تنظيم جي پُنيرائي ڪئي. انهيءَ دؤران دوستن گڏجي هڪ تنظيم ٺاهي، جنهن جو نالو
''Foundation international for Language, Literature Culture and Peace''
رکيو ويو ۽ انهيءَ کي عمل ۾ آندو ويو. هن تنظيم ۾ محمد ابراهيم جويو، حميد سنڌي، غلام نبي مغل، جي. اين. مغل، شوڪت شورو، عبدالقادر جوڻيجو، نظير ميمڻ، تاج جويو، ذوالفقار هاليپوٽو، وليرام ولڀ، نظير عيساڻي، علي آڪاش، يوسف لغاري، آدم ملڪ، سليم ميمڻ، اعجاز قريشي، هيرو نڪر، هري موٽواڻي، نند ڇُڳاڻي ۽ ٻيا ڪيئي دوست شامل ٿيا. انهيءَ دؤر ۾ انهن ٽنهي دوستن جو اهو هڪ بهترين ڪم هو. انهيءَ باري ۾ هڪ پڌرنامو ٺاهي جاري ڪيو ويو.

وقت گذري ويو ۽ گذرندو رهي ٿو. ماڻهو ايندا رهن ٿا ۽ پنهنجو وارو وڄائي ويندا رهن ٿا. هري آيو ۽ پنهنجو وارو وڄائي هليو ويو. پر ويندي ويندي اَسان وٽ هميشه لاءِ تمام گهڻيون اَڻ مِٽ يادون ڇڏي

Gul Hayat Institute

ويو. هريءَ جا سڀ ڪم ياد رهندا. هن جون ڪڇهريون ياد ايندي‌ون، هن جي ڪمن جو اَسان سيني کي قدر ڪرڻ گهرجي. هري سنڌ ۽ هند جي انهن ٿورڙن ماڻهن مان هڪ آهي، جنهن نه رڳو پنهنجي ديش لاءِ ڪم ڪيو پر هن پنهنجا ڪم جا دؤر رَس اَثر ڇڏيا. هو سنڌي اَدب جو سنڌ ۽ هند ۾ اَهم ٿنيو هو. هوُ چوندو هو : ”مان موهن جي دڙي مان لڌل گهڙو آهيان ... مون ۾ سنڌو ۽ گنگا جو جل پريل آهي ... مان پنج هزار سال پراڻو موهن جي دڙي جو نشان-ڏاند آهيان ... مان اهو شاهي کوهه آهيان، جنهن جو پاڻي ڪڏهن سُڪڻو ناهي ... مان اِتهاس جا ورق آهيان ... مان سونهن جو پوڄاري آهيان ... مان سڌارت جيان اِستريءَ جا اُرهه ڏسي اُن اَڳيان سِرُ جهڪايان ٿو. مان سنڌو پُٽر آهيان ... مان اَمن جو پوڄاري آهيان ... مان پنج هزار سالن کان سنڌي آهيان ....“

هريءَ جي مٿين خيالن مان سندس سنڌيت جو جلوو ظاهر ٿئي ٿو. هوُ بااِخلاق، باڪردار، پنهنجي سرشت ۾ سگهارو اِنسان هو. هريءَ جا اَهڙا ڪيترائي واقعا ياد اَچن ٿا، جڏهن هن پنهنجي کيسي مان ڪيترن ئي غريب ماڻهن جي مدد ڪئي ۽ پاڻ ٻه ڪجهه اَهڙا مثال ٻُڌائيندو هو ته هوُ پنهنجن ٻين دوستن وٽان پئسا گڏ ڪري بمبئي ۽ اُلهاسنگر جي سنڌي ٻارن جي تعليم تي خرچ ڪندو هو. آئون هريءَ جو ذاتي طور هميشه شڪرگذار ۽ ٿورائتو رهندس، جو هن منهنجو هڪ ڪتاب ’ڏاها هن ڏيهه جا‘ پنهنجي ڪونج پبليڪيشن پاران بمبئيءَ مان ڇپرائي پڌرو ڪيو. منهنجي لاءِ اهو هڪ يادگار تحفو آهي. اَسانکي گهرجي ته اَسان هريءَ جي ڇڏيل ڪمن کي اَڳيان وڌايون. ڏٺيءَ در دعا آهي ته هوُ هريءَ کي پنهنجي جوار رحمت ۾ وٺي ۽ کيس سُرڳ بخش ڪري.

نيڻ نه ننڍون ڪن، پکو آرس اَڪڙين،
اجهاميو پرن، توکي سارين سپرين.

Gul Hayat Institute

کهاڻي: # جِهرڪيون

✍ **ايشور پارتي**

هوُ اِسٽور-روم ۾ گهڙيو ۽ بُڪ-شيلف ۾ ڪتاب ڳولهڻ لڳو. ڪتاب ايترا تہ وڏي ويا هئس، جو کيس ڪانسواءِ بُڪ-شيلف جي بہ ضرورت محسوس ٿيس. پڙهيل ڪتاب ڪارٽنن ۾ پئڪ ڪري باٿروم جي پشتيءَ تي رکيا هئائين، پر مهني، ٻين مهني، ڪو نہ ڪو ڪارٽن لاهي هڪ ٻہ ڪتاب ڪڍي وري پئڪ ڪري مٿي چاڙهي ڇڏيندو هو. زالس صلاح ڏنس تہ اِئين پشتيءَ تي لٽڪڻ کان اِسٽور روم ۾ بُڪ-شيلف ٺهرائي ڇڏي. هن کي ڳالهہ آئڙي ۽ هن بُڪ-شيلف ٺهرائي، سڀ ڪارٽن خالي ڪري ڪتاب اُتي پري ڇڏيا.

هن کي هڪ ليک لکڻو هو ۽ هڪ مددي ڪتاب جي ضرورت هئس، جيڪو بُڪ-شيلف ۾ هو. پڙهيل ڪتاب هئڻ ڪري هن اَلڳ-اَلڳ ڪري نہ رکيا هئا، جنهن ڪري هاڻ اُن ڪتاب ڳولهڻ ۾ دِقت پئي ٿيس.

هن بُڪ-شيلف ايترو تہ وڏو ٺهرايو هو، جو دڪان جا چوپڙا بہ اُن ۾ پري ڇڏيا هئائين. اِسٽور-روم ۾ طرح طرح جو سامان رکيل هو: ڪڻڪ جي وڏي ٽانڪي، چانورن جي ٽانڪي، تيل جو وڏو دٻو، جهونا پراڻا ڪپڙا، گينديون، بالٽيون، ٻُهارا، پوچي جا ڪپڙا ۽ ٻيو بہ گهڻو ڪجهہ. اِسٽور-روم هڪ سائيڊ بالڪنيءَ کي بند ڪرائي ٺهرايو ويو هو ۽ اُن ۾ دروازي ڪانسواءِ شيخن سان ٻہ ڪڙڪيون بہ هيون.

هوُ ڪتاب ڳولهي ئي رهيو هو، تہ شيلف جي مٿان هڪ جهرڪي ڦرڦر ڪندي اُڏامي وچي ڪڙڪيءَ تي ويٺي ۽ هن ڏانهن نهاري چوُن چوُن ڪرڻ لڳي. پهرين تہ هن جهرڪيءَ ڏانهن ڌيان ئي ڪونہ ڏنو، پر ترت هڪ ٻي جهرڪي ڦرڦر ڪندي اُن جهرڪيءَ سان شامل ٿي ويئي ۽ ٻئي جهرڪيون گڏجي زور زور سان چوُن چوُن ڪرڻ لڳيون. هوُ

ٿورو ڊسٽرب ٿيو ۽ کين هُش هُش ڪري وري ڪتاب کولڻ لڳو.

’چوُن چوُن چوُن چوُن، چوُن چوُن چوُن چوُن.‘ جهرڪيون زور زور سان چلائڻ لڳيون.

’هُش، هُش.‘

’چوُن چوُن.‘

’هُش هُش.‘

’چوُن چوُن.‘

عجيب ماجرا آهي، هن سوچيو، مان ٿي نٿيون ڪن. ٿورا ڪک مٿان شيلف تان ڪري هوا ۾ تري اَچي پٽ تي پيا. هن ڏٺو، جهرڪين شيلف مٿان آکيڙو ٺاهي رکيو هو. سمجهيم، هن سوچيو، ته جهرڪين کي منهنجو هتي ويهڻ دخل اَندازي ٿو لڳي، گويا ٽيرس پاسنگ!

’چپ ڪريو، هي منهنجو گهر آهي،‘ هن اَندر ئي اَندر کين دَٻ ڪڍي.

’چوُن چوُن چوُن چوُن.‘

ڇا پسن پکين جي به ڪا ٻولي آهي؟ هن سوچيو. هنن وٽ شبد ته هوندا ڪونه. ڇا آوازي اِشارا، اُنهن جو علحدو لهجو هنن جي ڀاشا آهي؟ ڪتي جو ڀؤنڪڻ ڏسون: اَلڳ اَلڳ ٽونَ ۾ ڀؤنڪندا آهن. ڀيا به جنتوُ پاڻ کي ايڪسپريس ته ڪندا ئي آهن. هنن جهرڪين جو هيڏو ممڻ مچايو آهي ته هنن جو پرابلم ڇا آهي؟ ڇا هي اِسٽور-روم کي پنهنجو گهر سمجهي وينيون آهن؟

’چوُن چوُن چوُن چوُن.‘

’وري اُهو ئي رينگٽ! چپ ڪريو، منهنجيون ڏاڏيون. بس هڪ ڪتاب ڪڍي هليو ويندس.‘

’چوُن چوُن چوُن چوُن - هيڏي دير کان ويٺو آهين. اَسان جي گهر جا ڪک ڪيرايا اَٿيئي. نڪر جلدي ٻاهر.‘

’اَڙي بابا، پر ڪتاب به ليي نه.‘

Gul Hayat Institute

’چوُن چوُن چوُن چوُن - پر اَسان جو تہ اُن ۾ روح ٿو وسي. پنهنجو هيڏو وڏو گهر ڇڏي، هتي ڇا پيو ڪرين؟ نڪر ٻاهر.‘

هڪ جهرڪي هن کي ڦُرندو نہ ڏسي بغاوت تي لهي آئي. چوُن چوُن چوُن ڪندي ڦڙڦڙائيندي هن جي منهن وٽان لنگهي ويئي.

’چوُن چوُن چوُن چوُن - اَڃا بيٺو آهين!‘

’ڏسو توهين مونی مُنجهايو نہ، ڪتاب کولهڻ ڏيو.‘

’چوُن چوُن چوُن - هتي هي هيڏا پنا ڇو رکيا اَٿيئي؟ ڪاڏي پيتي جون شيون ئي نيڪ هُيون.‘

’بڪ بڪ بند ڪريو، نہ تہ ٻُهاري سان پڄائي ڪيندوسانوَ.‘

’چوُن چوُن چوُن - اَسين مقابلو ڪنديونسين.‘

هن ٻُهارو کڻي هنن ڏانهن اُلاريو. ٽيئي جهرڪيون زور زور سان چوُن چوُن ڪنديون هن جي مٿان ۽ آس پاس چڪر لڳائڻ لڳيون. هوُ ٻُهارو اُلاري هنن کي پڄائڻ لڳو. هڪ جهرڪيءَ لامارو ڏيئي هن جي نڪ تي چهنب هڻي ڪڍي. هن جو نڪ ٿورو رهڙجي ويو.

’بدمعاش! هاڻ مان توهانکي نہ ڇڏيندس.‘ هوُ اَنڌا ڌنڌ هوا ۾ ٻُهارو ڦيرائڻ لڳو، گويا تلوار بازي ڪندو هجي.

’چوُن چوُن چوُن - اَسين هرگز نہ هٽنديونسين. پنهنجي گهر لاءِ جان بہ گهوري ڇڏينديونسين. هي ٻُهارو ڇا آهي! پل بندوقون ۽ پستول کڻي اَچ.‘

’هٽو هٽو هتان، نڪرو ٻاهر، هٽو هٽو!‘

هنن جي جنگ جاري ٿي ويئي. هن جو ٻُهارو ۽ جهرڪين جون چهنبون. هن جي زال بالڪنيءَ ۾ ڪپڙا سُڪائي رهي هئي. آواز ٻُڌي هوءَ اِسٽور-روم وٽ ويئي.

’هي ڇا پيا ڪريو؟ ٻُهارو ڇو کنيو اَٿوَ؟‘ هن عجب مان گهوٽهنس ڏانهن نِهاري چيو.

’اَڙي، هي بدمعاش جهرڪيون مون سان جهيڳڙو ٿيون ڪن.‘

زالس کي کِل اَچي ويئي.

Gul Hayat Institute

’ڪلين چو ٿي؟‘ هن غصي مان چيو.

’هيڏڙين ننڍڙين جهرڪين سان پيا وڙهو!‘

’مان ته وڙهان؟ هوُ پيون وڙهن. ڏس ڏس، ڪيئن پيون حملو ڪن. هٽو هٽو، نڪرو هتان، نڪرو ٻاهر.‘ هوُ هنن ڏانهن ٻهارو اُلارڻ لڳو.

’ڇڏي سورهيائي پيا ڏيکاريو!‘ زالس ٽوڪيس.

’تون به هنن جو پاسو ٿي کڻين؟‘ هن ڪي بخيلي وني ويئي.

شيلف مٿان گهٽيئي ڪک هوا ۾ تري پٽ تي ڪِري پيا. جهرڪيون چيخڻ چِلائڻ لڳيون.

’هنن جو آکيڙو ڊاتو اَٿوَ ڇا؟‘ زالس کک ڏسي پُڇيو.

’هاڻ ڇڏ هنن جي وڪالت. مون ته رڳو ڪتاب پئي ڳولهيو. آکيڙي کي هٿ ٻٽ لڳي ويو هوندو. منهنجي گهر ۾ مونکي پڇائڻ جي ٽيون ڪن. چوُن چوُن ڪري مٿو ئي کائي ويبون آهن. هاڻ ته مان هنن جو آکيڙو ضرور ٽوڙيندس، بدمعاش ڪٿان جون!‘

’هي ڇئو ڇا پيا؟ هلو هتان. ڪتاب ٻِتاب پوءِ ڳولهجو. توهان جي ڪتابن ۾ ڇا اِهو لکيل آهي ته گگدامن تي مارو ڪجي؟ پاڻ کي هيڏا وڏا گهر آهن. ويچارن پسن پکين وٽ ڇا آهي؟ ڪجهه به نه. اَسان کي ته پاڻ هنن جي سار سنڀال لهڻ کپي. هنن ويچارين ڪيڏي هڻ پٽ ڪري ڪٿان ڪٿان کک ميڙي آکيڙو ٺاهيو هوندو. پنهنجي گهر ۾ ساهه نه هوندن؟‘

هوُ ڍِلو ٿي ويو. هن جي هٿ مان ٻهارو ڪِري پيو. چپ چاپ هوُ اِسٽور-روم مان ٻاهر نڪري ويو. جهرڪيون پٽ تان کک کڻي آکيڙو سنوارڻ لڳيون.

Gul Hayat Institute

غزل

واسديو موهي

ماڳ ڇڏجي ويا، ديس کي ڇا ڇئون،
سينا ويڄي ويا، ديس کي ڇا ڇئون.

جند ڪنهن سان سنڌ سان، هند سان،
سوچ ونڃي، ديس کي ڇا ڇئون.

ماءُ هت، ماءُ هت گود ڪنهن جي نہ آ،
گهاٽ گسجي ويا، ديس کي ڇا ڇئون.

جام، ساگر، ندين پو بہ پياسا رهون،
ڪنٺ سُڪجي ويا، ديس کي ڇا ڇئون.

ٻول اَلف-ب منا پر ٻڌڻ ڪان سِڪون،
لفظ ڍڪجي ويا، ديس کي ڇا ڇئون.

شاهہ، سامي، سچل، شام، حاسد، اَياز،
نانءَ لُٽجي ويا، ديس کي ڇا ڇئون.

سورنا

ڪو نہ نشيب فراز
هٿ جي ليڪن ۾ لڪل
سڦل ٿيڻ جو راز
پيشانيءَ جي پگهر ۾.
(نشيب فراز - بلندي پستي)

.....

سفر ڪرڻ دؤران
جيڪو پير پنيان هجي
اَڳلي پَل اِنسان
سو ئي پير وڌي اَڳيان.

.....

دل کي سمنڊ بڻاءِ
نديون پاڻ ملن اَچي ..
پاڻهون اِئين ڦهلاءِ
صديون وڃن سمائجي.

.....

هيو رُڳو آپاس
جنهن کي سمجهو پيار مون
ڪير ڪري وشواس
آپاسي سنسار تي.

.....

غزل

ڊاڪٽر روشن گولاٽي

اَکين ۾ اُفق کي ڇِپائي رکيو آ،
ءُ هر رنگ اُن ۾ سمائي ڇڏيو آ!

پلي هوُ چون پيا، دَغا هُنَ ڪئِي آ،
سياٽپ سان داغ ئي مِٽائي ڇڏيو آ.

ڪري ويو آ مون سان ڇو هوُ بي وفائِي؟
اِهو رازُ دِل جو لِڪائي ڇڏيو آ.

ڇيائين ٿي 'هرگز نہ توکي ڀُلائيندس'-
ڪيل واعدو ڪئَن هِنَ ڀُلائي ڇڏيو آ؟

هئو اَهڙو ڪوئي دغاباز نہ هوُ -
اَلائي ڇو رڻ ۾ رُلائي ڇڏيو آ.

متان سمجهين هو ڪوئي ٻهروپي آهي،
سچو حال 'روشن'! ٻُڌائي ڇڏيو آ.

ڏولڻ راهي

تنهنجو منهنجو سات
آهي اَهڙو عارضي
جيئَن هي ڏينهن ءُ رات
روز ملن، وڇڙي وڃن.

.....

سُک سان جيئڻ نہ ڏِيَنِ
اِڇائون اِنسان کي
اِڇائون رنگين
ماڻهو مرڻ ڏِئي نٿو.

.....

ڇا ڇا ميڙيم هاءِ
وڃڻو پيو خالي هٿين
دک پوکڻ جي لاءِ
سُک جا ساڌن گڏ ڪيم.

.....

پوپٽ ڪيئَن اَچن
ڪمري ۾ گُلدان تي
سهڻا خوب لڳن،
پر گل آهن ڪاغذي.

Gul Hayat Institute

غزل

✍ اِسحاق سميجو

محبت ئي خدا آهي يا چاهي!
مُعمو حل بنا آهي يا چاهي!

جُدائي تپسيا آهي يا چاهي!
ڪو هن جو ديوتا آهي يا چاهي!

هو آيو آ يا در ڪڙڪيو اِئين ئي،
وهم آهي، هوا آهي يا چاهي!

خدائي خاڪ ٿي ويندي، مگر دل!
حسن کي ڪا بقا آهي يا چاهي!

پڇو سُگهڙن، سرشتيءَ جي ٻجهارت،
وجودن جو خلا آهي يا چاهي!

تہ پنهنجن چانوَ ۾ ماري رکي آ!
هي سنڌڙيءَ کي دعا آهي يا چاهي!

غزل

✍ شبانہ عالماڻي

روح تہ ميرو ٿيندو ناهي
پاڇو پيرو ٿيندو ناهي.

راڄ ڪري جو دل تي دائم
ايرو غيرو ٿيندو ناهي.

پيار ٿئي تو جيون سارو
هڪڙو پيرو ٿيندو ناهي

وقت هلي ۽ پير ٽڪن جي
پوءِ سويرو ٿيندو ناهي

ڪوڙ مري هڪوار ڪٿي جي
پيهر جيئرو ٿيندو ناهي.

ماڻهو دڳ ۾ دير ڪري تو
وقت اويرو ٿيندو ناهي.

عشق 'شبانہ' چين ڏئي تو
دردن ديرو ٿيندو ناهي.

اُگهاڙو جنم

(نئين ڪويتا)

✍ منور ملاح

مون تهذيب ۽ غربت جي ليڙون
ٽيل جوڙي ۾
ماءُ جي ڪُک مان اُگهاڙو جنم ورتو
منهنجي اُگهاڙي ساڄي ڪن ۾
مسلمان هئڻ
جي آزان ڏياري ويئي
۽ منهنجي اُگهاڙي وجود کي
ليڙون ٽيل لباس
ڍڪي ماءُ جي پاڪر ۾
اُگهاڙي ٿڃ ڏني ويئي
فاقا ٽيل ٿڃ منهنجي بک ۾
پرم تي رهجي ويئي
پر منهنجي اُگهاڙپ کي
تهذيب جهڙي معنيٰ
ملي ويئي
منهنجي جمڻ جي مبارڪ عيوض
منهنجي ماءُ مرڪ جا نقل ورهايا
۽ پاڻ اَندر غربت جي قرضي
ٿيندي ويئي
منهنجي سانوري پيشاني کي
چمي جي آلاڻ
مهاڻي جي رتبي کي
اَمر ڪري ڇڏيو
پر منهنجي تخليق ماءُ جي
پيار کي پختو ويساهه بخشيو
۽ مون ماءُ جي اَکين ۾
خدا ڏسي ورتو هو.

Gul Hayat Institute

अकिबर जी सूरत ऐं सीरत

✍ परमानन्दु मेवारामु

रौशनि तोड़े क़द कामत में, जलाल्लुदीन जो, जहिड़ो बादिशाही शानु चइजे अहिड़ो ई हो। जंहिंकरे केरु बि ड॒िसण सां उमालकि सही कंदो त बादिशाहु उहो ही आहे। संदसि टंगूं जां तां वर्यल ऐं अंदरि ते पेठल आहिनि से जहिड़ियूं कंहिं शहसुवार जूं। संदसि चहिरो गोरो आहे, अलिबति काराणि ते माइलु; सिरु ज़रा साज़े कुल्हे ड॒े वर्यलु, पेशानी वेकिरी ऐं खुलियल; अखियूं जीअं उस में समुंड॒ चिलिके तीअं पेयूं चिलिकन्सि; भिरूं डेघि में पखिड़ियल अथसि जहिड़ा चीन्युनि, जपान्युनि ऐं ब॒ियनि मिड़िनी एश्या जे रहाकुनि जा हूंदा आहिनि; पिंबिणियुनि ते छिडो सुरिमो लग॒लु अथसि, नकु नंढो ऐं हेठिते अथसि। अगरिचि विच वारी हड॒ी ब॒ाहिरि निकितल अथसि; नासूं टिड़ियल अथसि ज॒णु गुसे में आहे। ड॒ाईअ नास ते हसो अथसि जो मथिएं चप सां पियो लग॒े। मथिएं चप खां सवाइ ड॒ाढ़ी कूड़ाईंदड॒ु आहे; मगरि तुर्क इएं कंदा आहिनि जेसीं बालिग़ थियनि ऐं ब॒ाराणा वेस लाहीनि; मर्दानी पोशाक पहिरयाऊं त पोइ ड॒ाढ़ी रखंदा आहिनि। अकिबर पंहिंजनि वड॒नि जे रीति जे उबतड़ि मथे जा वार रखी ऐं टोपी बि कीन पाती। इन्हीअ बदिरां मथे खे साफ़ो ब॒धो। सो चवनि था त इन्हीअ लाइ, चे रइयत जे रीति रहति ते हली मंझनि हरिदिलि अज़ीज़ु थियां। ड॒ाई ज॒ंघ गिहिलींदो हले ज॒णु मंडो आहे त बि पेर में को बि हिसाबु कोन्हेसि। बदनु पूरे अंदाज़ वारो अथसि। नकी सन्हो ऐं ग॒रियलु नकी थुल्हो ऐं ग॒ुटिको आहे। अहिड़ो पियो भांइजे जो मंझसि ज़ोरु ऐं ताक़त ड॒ाढी आहे। खिले थो त नावणंदड॒ु पियो लग॒े पर जड॒हिं देरीनो ऐं सांति में आहे तड॒हिं चहिरो शान ऐं शौकत भरियो अथसि। संदसि रौश ड॒ाढा रोबदारु आहिनि। जड॒हिं असीं वटसि आयासूं तड॒हिं ३८ वरिह्यनि जो हो। (२८ फ़ैब्रवरी १५८० ई. ऐं अकिबरु ज़ाओ हो २३ नवेम्बरु १५४२ ई. में)

जंहिं सहूलियत सां माण्हुनि खे पाण वटि अचणु ड॒िए थो ऐं ब॒ुधेनि करेनि थो तंहिं जो बयानु करण जो ई न आहे। आमु ख़ल्क़ ऐं अमीरनि खे रोज़ु अची अहिवालु करण जी इजाज़त आहे। ऐं जड॒हिं पाण ग॒ाल्हाईंदो आहे त खहुराईअ खां नरिमाई वधीक पसंदि कंदो आहे। इन्हीअ हलीमाईअ ऐं ख़ुशि ख़ल्क़ीअ करे निहायति हरिदिलि अज़ीज़ु आहे। बिल्कुलि तेज़फ़हमु ऐं सियाणो आहे। किथे बि को ख़ौफ़ु ख़तिरो हूंदो त झटि अग॒ेई सही करे वठंदो हो। ऐं कार्रवाईअ करण लाइ

Gul Hayat Institute

पूरो पूरो वझु झटे वठंदो हो।

झंगिली जानिवरनि जे शिकार जो निहायति शौक़ीनु आहे पर पखीअ जे शिकार मां मज़ो कोन अचेसि। सौदाई तबियत हुअसि तंहिंकरे हिकिड़े ई वक़्ति केतिरनि क़िस्मनि जे खेलनि ऐं रांदियुनि सां पाणु विंदुराईंदो आहे ऐं सो बि आमु ख़ल्क़ अगि॒यां भलि उहे अमीर उमिराअ सभु ख़ुशि थियनि। खेल हीउ हूंदा हुआ:- पोलो रांदि, हाथियुनि, साननि, हरणनि ऐं कुकिड़नि जी वेढ़ि। मल्हूं, शम्शेरबाज़ी, ठौंशेबाज़ी, कबूतरनि जी लेट बाज़ी या परिदेसी पखियुनि जी चालि ऐं बि॒या रौंशा डि॒सणु। गा॒इण, वज॒ाइण, नाच ऐं हथ नाट जो शौक़ीनु आहे। मसिख़रनि जे चर्चनि बु॒धण जो त ख़फ़्तु अथसि। पर जड॒हिं कारोबारु बंदि करे पाणु विंदुराईंदो आहे त बि हुकूमत जे जवाबदारीअ जो भारी पहाड़ जेडो॒ बारु सिर ते हरिदमि बीठो ई अथसि। तंहिंकरे संदसि दरिबा॒रि माण्हुनि सां सथी पेई हूंदी आहे। ख़ुसूसां अमीरनि ऐं नवाबनि सां, जिनि खे हुकुमु आहे त साल में हिकु दफ़ो ज़रूरु पंहिंजनि परिगि॒णनि मां अची हाज़ुरी भरियो, ऐं मूं वटि टिको; पर जड॒हिं बा॒हिरि निकिरे त सभु संदसि कंजक लगि॒ हूंदा आहिनि, ऐं जेसीं खेनि इशारो न करे तेसीं पंधि पिया ईंदा, घोड़नि ते सुवारु न थींदा। जंहिंकरे संदसि दरिबा॒रि जो तजमलु ऐं दबि॒दबो॒ निहायति इबिरत जहिड़ो आहे।

पोशाक जा पहिरे सा कीमख़ाब जी, जंहिं ते केतिरा नक़्शा भरियल आहिनि ऐं संदसि कुड़ितो गोड॒नि ताईं आहे ऐं जुती बि पंहिंजे नमूने ते जोड़ाई अथसि। संदसि बदनु सोन, मोत्युनि ऐं जव्हाराति सां गु॒तियलु आहे। तरारि ऐं ख़ंजरु जा वणेसि सा वरी यूरोपी ठहियलु। रे हथ्यारु कड॒हिं कान निकिरंदो। बि॒यो त ख़ुलासो हूंदो त वीह ख़िज़िमतिगार अगि॒यां हूंदसि जिनि खे क़िस्में क़िस्में हथ्यार बु॒धल हूंदा आहिनि। इस्पेन जे पोशाक पहिरण जो डा॒ढो शौंकु॒ अथसि सा जड॒हिं को कोन डि॒संदो अथसि तड॒हिं पाईंदो आहे।

घोड़े गाडी॒अ या हाथियुनि, उठनि ऐं घोड़नि ते सुवारु थिए त संदसि रौश निहायति अजब जहिड़ी हूंदी आहे। अर्ग़ुवानी ढकियल गाडी॒अ ते टंग टंग ते चाढ़े विहंदो आहे पर हिक पोर्चोगीज़ ज़रिबफ़्त लगु॒ल कुसीं पाण सां खणाईंदो आहे जा घणी कमि आणींदो आहे।

संदसि दस्तरिख़ाने में चालीहनि खां बि वधीक ताम ईंदा आहिनि जे वड॒नि ढाकुअनि में कपिड़े सां ढकियल हूंदा आहिनि ऐं जे बोर्ची सील मुहिर करे

मोकिलींदो आहे, त मतां केरु खाधे में ज़हरु मिलाए; बादिशाह जे कमिरे जे चांउठि ताईं हथियार ॿधल जुवान उहे खणी अचनि, जिनि जो अगुवानु वॾो ख़ानसामां हूंदो आहे। पोइ दरिवाज़े ते ख़्वाजा उहे ढाकुआं वठनि जे वरी नौकिरियाणियूं वठी शाही दस्तरख़ाने ते आणे रखनि। ॿाहिरि दावत हुजेसि त वाह न त आम में खाने खाइण जो दस्तूरु न अथसि। पाणी या पोस्तु पीए; पोस्तु तमामु घणी पीए; पोइ नशे में घेरट वेठो खाए। पंहिंजे हुजिरे में अकेलो सुम्हे; संदसि बिस्तिरो आमु माण्हुनि जहिड़ो आहे; रज़ाई ऐं विहाणा कंहिं आबी ॿूटीअ जे पशम सां भरियल हूंदा आहिनि ऐं मथ जा ओछणा रेशम जा आहिनि।

(ही अहिवालु हिक यूरपी जो ॾिनलु आहे, जो ॿियनि सां गॾु अकिबर जे दरिॿारि में रहियो हो।)

('गुल फुल' ता वरितलु)

ﷺ

غزل

✍ ڊاڪٽر خادم منگي

وُٺي برسات جو ٿَر تي، پِٽن ۾ ساهه پئجي ويو.
لِڪيو مون سوُنهن تي جنهن پل، سِٽن ۾ ساهه پئجي ويو.

جڏهن هوءَ سون وَرني ٿي، ڪَري چونڊو ٻَڌي ڪانبو،
سڄي چاندي ٻَني ٿي وئي، ڦُٽين ۾ ساهه پئجي ويو.

جڏهن سالن پُڄاڻان ڪو، اَباڻي ڳوٺ ڏي موٽيو،
سڀئي سَرها ٿيا، گِهٽين ۾ ساهه پئجي ويو.

اَوهانجي آجيان ڪن ٿا، دَر ديوار ڪمري جا،
رلهيءَ جا رنگ مُرڪي پيا، ڪٽن ۾ ساهه پئجي ويو.

جڏهن هن ساڻ گڏ ويهي، مون کاڌا کيرُ، چانور، کنڊ،
هئا ڪُٽ جا اَلائي ڪيئن، وَٽن ۾ ساهه پئجي ويو.

لَڄاڙيءَ چوڪريءَ جي سوُنهن جي ساراهه ڪئي خادم،
وڏي ٻاڙهاڻ وئي ويتر، ڳِٽن ۾ ساهه پئجي ويو.

Gul Hayat Institute

✍ **نند ڇڳاڻي**

(1) **”ٻارت جون ٻال ڪهاڻيون“** (ٻارتي ڀاشائن جون عيوضي ڪهاڻيون - چار ڀاڱا) - سمپادڪ : **هريڪرشن ديوسري**، سنڌيڪار : **هوندراج بلواڻي**، تصويرون : **منوج پنڊت**، ڊيمي سائيز، ڇپائيندڙ : ساهتيه اَڪاديمي، 172، ممبئي مراٺي گرنٿ سنگرهاليه مارگ، شاردا ٿاڪيز ويجهو، دادر (اوڀر)، ممبئي - 400014.

ڀاڱو-۱: صفحا 130، قيمت 175 رُپيا، ISBN-978-93-89195-22-4
ڀاڱو-۲: صفحا 136، قيمت 180 رُپيا، ISBN-978-93-89195-23-1
ڀاڱو-۳: صفحا 118، قيمت 170 رُپيا، ISBN-978-93-89195-24-8
ڀاڱو-۴: صفحا 144، قيمت 190 رُپيا، ISBN-978-93-89195-25-5

چار ئي 2019 ۾ ڇپايل آهن.

سنڌيءَ ۾ ٻال ساهتيه جا لکندڙ ليکڪ آڱرين تي ڳڻڻ جيترا مس آهن. هاڻ ساهتيه اَڪاديمي هر سال ٻال ساهتيه تي ڇپجندڙ ڪتاب تي به جدا انعام ڏيندي آهي. انڪري ٻال ساهتڪارن ۾ سجاڳي ضرور آئي آهي.

هنن چئن ڀاڱن ۾ ٻارت جي 21 (ايڪويهه) ڀاشائن جون عيوضي ٻال ڪهاڻيون آهن. سمپادڪ صاحب هريڪرشن ديوسري پنهنجي سمپادڪيه نوٽ ۾ لکيو آهي ته ... ”حقيقت ۾ هنن ڪهاڻين جي چونڊ هڪ لنبي پرڪريا رهي آهي ... پر سڀني سهيوگي ليکڪن ۽ انوادڪن جي مدد سان هن مسئلي جو حل ممڪن ٿي سگهيو آهي ...“ ان مان سمجهي سگهجي ٿو ته هي لاثاني چونڊ آهي. ٻارن لاءِ ته هيءَ شاندار سوکڙي ٿي پوندي. مائٽن کي گهرجي ته خريد ڪري ٻارن کي جنم ڏينهن تي اها اَڻوسرندڙ گِفٽ ڪري ڏِين. هڪ ڀيرو جي ٻارن اهي ڪهاڻيون پڙهيون / ٻُڌيون ته پڪ سان هنن ۾ ڪهاڻي لکڻ جو شوق جاڳندو ۽ اَڳتي هلي هوُ به شايد عالمي سطح تي ڪامياب ڪهاڻيڪار ٿي پوَن.

هِت ڏنل ڪهاڻين ۾ جِنن ڀوُتن جون - ڊيڄاريندڙ وغيره ڪهاڻيون بلڪل ڪونه آهن پر ٻارن ۾ آتم وشواس پيدا ڪرڻ وارا وشيه آهن، جن کي پڙهي هوُ زندگيءَ جي راهه ۾ ڪامياب نگرواسي ٿي سگهن ٿا. اَڄڪلهه جي اِليڪٽرانڪ روبوٽ جون سمجهايون سوَلي نموني ڏنل آهن.

سنڌيڪار - انوادڪ هوندراج بلواڻي پاڻ به هڪ ڪامياب مشهور ٻال ساهتڪار آهي. ترجمان به اعليٰ درجي جو آهي. سندس ترجمو سپڪ سوادي آهي.

Gul Hayat Institute

ڪتاب ۾ وڻندڙ تصويرون بہ ڏنل آهن. ٻار تصويرن ڪري پڙهڻ ۾ وڌيڪ ڌيان ڏيندا آهن. ڪتابن جي ڇپائي صاف-سٿري دلڪش آهي. ساهتيہ اَڪاديميءَ وارن کي عاليشان ڪتابن لاءِ واڌايون!

(2) **”شهيد ڀڳت ڪنورام ـ سنڌي سڀيتا جو مجسم روپ (سنڌي سروياڇ)“** - ترتيب ۽ تحقيق : **تاج جويو**

ڊيمي سائيز، پڪو ڀورنگي جلد، صفحا 344، قيمت ڄاڻايل ڪونہ آهي، ڇاپو پهريون - سال 2018، ڇپائيندڙ : روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو - سنڌ.

تاج جويو سنڌ ۾ ناليوارو - ڄاتل سڃاتل اَديب آهي. سنڌي لئنگويج اَٿارٽي جو سيڪريٽري ٿي رهيو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي هر صنف تي گهڻو ڪري سندس ڪتاب ڇپيل آهن. ننهنائي ۽ نماڻائيءَ جو مجسم، هيڻائين وات وڌيو پيو هلندو. سن واري سائينءَ جو مريد آهي. سنڌيت واري رت ۾ رنڱيل آهي. انڪري ترنگ جو تيرٿ بہ ڪيل اَٿس. جيل ۾ سندس مٿان سرڪاري عقوبتن جو پهاڙ ٽٽي پيو. سندس ”جيل جي ڊائري - ڪوليءَ تي چنڊ چمڪيو“پڙهي سيسڙاٽ ٿا پرجن. فرنگي حڪومت وارا پوليس کي اهي عادتون ورثي ۾ ڏئي ويا آهن. جيئن سون باھ ۾ رجائڻ ڪانپوءِ وڌيڪ چمڪندو، اِئين تاج جويو بہ جيل ۾ سرڪاري بگهارڻ، ڏاڍ ۽ جبر ڪانپوءِ وڌيڪ نِهٺو - نماڻو - مهل جو مُلهائتو ماڻهو ظاهر ٿي بيٺو آهي.

روشني پبليڪيشن وارن ڪيس سنڌي سرويچ سيريز هيٺ شهيد ڀڳت ڪنورام تي ڪتاب ظاهر ڪرڻ لاءِ چيو. هن ڪجهہ اَڳ لکيل ڪتاب نظر مان ڪڍي سنڌ ۽ هند جي ساهتڪارن جي مدد سان هي ڪتاب ظاهر ڪري سندس جي آسيس جو ڀاڳي ٿيو آهي.

ڪنورام صاحب کي شهيد ڪرڻ واري حقيقت هاڻ پڌري پٽ ظاهر آهي. تاج صاحب بہ اها حقيقت نالن سوڌو صفحا 14-15 تي ظاهر ڪئي آهي.

ڪنورام جي راڳ بابت لکي ٿو، ”راڳ جي سچي حياتي سکيا وٺندڙ اُستاد ۽ خان صاحب برابر راڳ جا مهندار ٿين ٿا، پر ڪنور وانگر شايد ’لولي لال نون ڏيوان، نِڪي جهڙي ٻال نون ڏيوان‘ ۾ ڳائڻ دؤران ٻار جي ’اوئان اوئان‘ کي ’سرگم‘ جو اَنداز ڏيئي نہ سگهيا، پر هي سڀ ڪجهہ ڪنور ڀڳت جي فطري ۽ تخليقي صلاحيتن جو منظر هو.“

ڪتاب ۾ سنڌ ۽ هند جي چاليهارو ليکڪن، ساهتڪارن، عالمن، اَديبن جا ليک گڏ ڪري، ڪنورام صاحبن جا مشهور ڪلام بہ ڏنا آهن. سندس شهادت ۾ چيل ڪلام بہ ڏنو آهي. ڪنورام ڀڳت تي اَڄ سوڌو ڇپيل مواد جي لسٽ ڏني آهي. سندس آخرين آرامگاھ رهڙڪيءَ ۾ سنت سترامداس جي قدمن ۾ ڄاڻائي ڪتاب - تيرٿ وسنت،

Gul Hayat Institute

شهيد هاسارام پمناڻي ۽ سائين جي. ايم. سيد جي نالي اَرپڻ ڪيو آهي.
ڪنوررام صاحب تي هند-سنڌ ۾ اَڳ ۾ ٻه ڪيترا ڪتاب ڇپيل-ڇپايل آهن پر هيءُ ڪتاب تاج جي جاکوڙ جو دستاويز آهي. سموريون لکيتون هن ڪٺو ڪٺو ڪري ميڙي چونڊي، گڏ ڪري ڏنيون آهن. مشڪل سان سندس ڪرامتي هٿن مان ڪجهه کسڪيو هوندو. روشني پبليڪيشن ڪي ڪوڙ ساريون واڌايون ۽ تاج تي سنتن جي آسيس جي ورکا وسندي رهندي!

(3) **''ڀڳت ڪنوررام صاحب ـ مسلمانن جي نِگاهه ۾''**

مرتب : **محمد پنهل ڏهر**

ڊيمي سائيز، پڪو ڀورنگي جلد - صفحا 256، قيمت 400 رُپيا، سال 2019، پبلشر : سمبارا پبليڪيشن، منو ٽاور سامهون، عبرت پريس ويجهو، ڊُوابا پوليس لائين - گاڏي کاتو، حيدرآباد - موبائيل فون : 03003513966

ڳوٺ ڏهرڪيءَ ۾ 4/12/2019 تي ڊاڪٽر گوبندرام ڪکريجا معرفت پروفيسر محمد پنهل ڏهر سان مڪاميلو ٿيو. سنت شرومڻي ڊاڪٽر ايشورلال سان سندن گڏجاڻي ٻه ٿي - فوٽو ٻه نڪتو جتي ڏهر مٿئين ڪتاب جي ڪاپي ٻه ڪين پيٽا طور ڏني. ڏهر صاحب جو مانيٽو منو آواز ٻڌڻ لاءِ ڪنڌ موڙڻو پئي پيو. اَسان ڪنن کان اَڳيئي ويڙل - مٿان هن همراه جو ٻٽيهن ڏند پار ڪري سنهڙو آواز ٻڌڻ لاءِ تيار رهڻو پئي پيو. سنت سندن چڱي آجيان ٻه ڪئي. ڪنوررام صاحبن جي اتي اَڄان مڃتا قائم آهي. سندن آواز اَڄان فضا ۾ جڙ قائم آهي. پروفيسر محمد پنهل ڏهر پئي ٻڌايو ته ڪيس پنهنجي شخصي شاهي لئبرري ٻه آهي. ننڍي هوندي کان ڪيس علم-اَدب ۽ ڪتابن سان شوق آهي. ڪنوررام تي چڱي وقت کان مواد پيا گڏ ڪندا آهن. اُتان جي لوڪل اخبارن ۾ ڪنهن ٻه مومن ان بابت ڪجهه ٻه لکيو ته سائين وٽ محفوظ ٿي ويندو. ڪنوررام صوفي صفت جو سنت هو. هن وٽ هندو مسلم جو ڪو ڀيد ڪونه هو. اهو ٻه عالم آشڪار آهي ته هو صاحب ڀڳت کان پوءِ ٻه غريب گهرجائو لاءِ جهولي جهليندو هو. پير مريد - ساڌو سنت ۾ ڪوبه فرق ڪونه ڪندو. انڪري عوام ۾ پيارو هو. اَهڙو مهاپرش بدلي جي باه واري چپيٽ ۾ اَچي ويو.

سموري ڪتاب مان اهو ظاهر آهي ته سنڌ جي مومنن وٽ سنت ڪنوررام لاءِ اَڄ ٻه سڪ-شرڌا قائم آهي. اهو ته پرسڌ هو ته ڪنوررام وٽ ذات پات جو ڪوبه ڀيد ڀاءُ ڪونه هو. هو غريبنواز هو. هندو مسلم ڪي ڀڳت ۾ مليل رقم ڏڏي تي ورهائي ڇڏيندو هو. مندر - مڙهيون - ٽڪاڻا - مسجد نهرائڻ لاءِ هن جهولي جهلي.

صفحا 60-63 تي ڪنوررام صاحب جي جنم ۽ جوتي جوت سمائڻ جون تاريخون درست ڪرڻ گهرجن.

محمد پنهل ڏهر صاحب جي صبر کي شاباس آهي جو سالن کان هن سنت بابت مواد

Gul Hayat Institute

ويهي سهيڙيو آهي. سنتن جي آسيس اَڏي ڇڏيندي آهي. جس جو پاتر آهي ڏهر صاحب.

توهان جا خط...

پِمپري، پونا

هري موٽواڻيءَ کان نند ڇڳاڻيءَ تائين - ڪونج جو ٦٠ سالہ سفر

مانواري هري موٽواڻي طرفان ڪونج جو لڳايل ٻوٽو اَڄ وڏي ٦٠ سال جو گهاٽو وڻ ٿي پنهنجي ڇانوَ ۾ سنڌ ۽ هند جي ساهتڪارن کي ڇانوري جي آسيس بخشي ٿو. مانواري نند ڇڳاڻي ڪونج جو ڊائمنڊ جبلي اَنڪ آڻي نہ فقط هري موٽواڻي صاحب سان وچن نڀايو آهي پر ساڻ گڏوگڏ ساهتيہ کيتر ۾ هڪ شاندار مخزن جو واڌارو آندو آهي. هن هڻ هٽان ۽ وٽ وٽان واري دؤر ۾ نند ڇڳاڻي صاحب سڀ لڳ لاڳاپا لاهي فقط ۽ فقط ڪونج جي لاءِ سوچيو ۽ لوچيو آهي. 'تتي ٿڌي ڪاهہ، ڪانهي ويل وِهڻ جي' شاه صاحب جي سٿن تي عمل ڪندي پونا کان بمبئي تائين سفر ڪري ڏينهن رات هڪ ڪري ڪونج جو ڊائمنڊ جبلي جي پرچي اجراءُ ڪري پاڻ موکيو آهي، جنهن لاءِ نند ڇڳاڻي ۽ ڪونج پريوار کي لکين مبارڪون.

٥٠٠ پيج، چار ڪلر ٽائيٽل سان گڏ اَندر ١٦ پيج سنڌ جي سرمورن جا رنگين فوٽو پرچي کي وڌيڪ سندر بڻائن ٿا. سنڌ جي سرمور سٽ ۾ مون جهڙي پتڪڙي کي شامل ڪري مون سان جيڪو پيار پلايو آهي تنهن لاءِ ٿورا!

ٿورا نہ ٿورا مون تي ماروئڙن جا.

فقط اَوهان جو، **ايس. جيِ. پاڳيا.**

*****

My dear Nand,

Thanks and Congratulations! I have received Diamond Jubilee issue of "KOONJ". To my knowledge, KOONJ is the only literary Sindhi magazine to achieve this milestone. You have been ably carrying out the mission of late Hari Motwani. Under your stewardship it has proved to be bridge to bring literature being published in Sind to Sindhi readers in India. You have also been publishing significant works of old writers. This makes KOONJ stand out as your unique contribution.

May your tribe increase.

With loves, **Mohan Gehani**

*****

Gul Hayat Institute

ACTIVITIES

Courtesy: **SANTUMAL TULSIANI, Ulhasnagar.**

Gul Hayat Institute

KOONJ ESTD 1960
Sindhi Literary Magazine
MARCH-APRIL 2020
Registered as a Newspaper Indian R. N. 11551/61
Price : Rs. 60.00
Founder Editor : ***Late Hari Motwani "Sindhi"***
Follow us on Facebook : www.facebook.com/koonjandnand

PRIZE PUBLICATIONS نئون اَدب

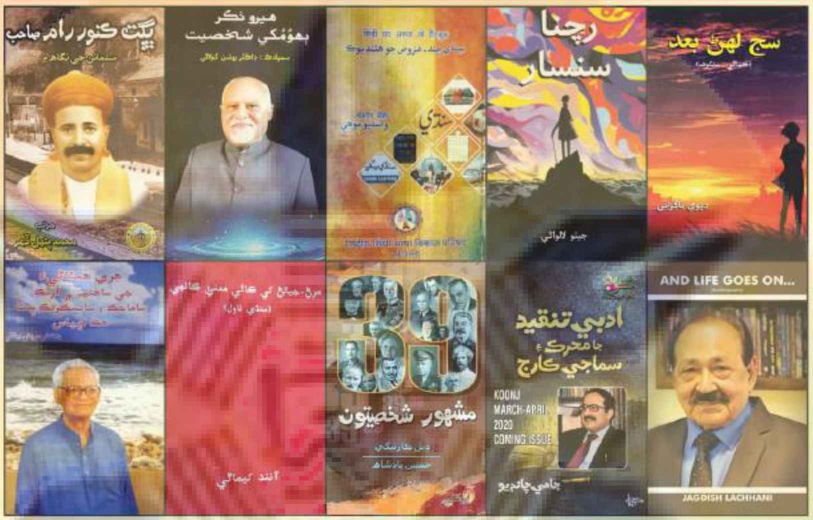

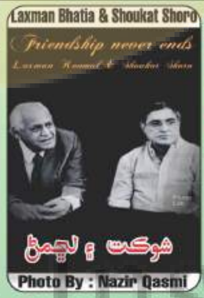

Courtesy: VINOD DHANKANI, Ulhasnagar.

Gul Hayat Institute